

'ועדת המים' והניצנים הראשונים לתרבות ימית-ציונית בארץ ישראל בראשית תקופת השלטון הבריטי

קובי כהן-הטב

מבוא

ברומן האוטופי אלטנוילנד התנבא הרצל על התפקיד המרכזי שיהיה לעיר חיפה ולנמל שלמרגלותיה, שאליו הוא צפה שתגענה אניות ענק: 'עיר מרהיבת-עין שכנה על שפת הים בעל הגון הכחול-עמוק. סכרי אבן נשגבים השתרעו בתוך המים וזיהו לאלתר את הנמל רחב הידיים לעיני הזרים כמה שהוא במציאות: הנמל הנוח והמוגן ביותר של הים התיכון. ספינות בכל הגדלים, מכל הסוגים ומכל הלאומים שהו במחוז מבטחים זה'.¹ אולם רב היה המרחק בין החזון הימי של הרצל לבין המעשה. היהודים שעלו לארץ מהעלייה הראשונה בשלהי המאה התשע-עשרה, נשאו אתם בעיקר את רעיון התחייה הלאומית בעבודת האדמה. במסגרת המשאבים המוגבלים קבע שיקול הדעת של המתיישבים היהודים באותם ימים סדר עדיפויות שונה: להפנות את עיקר המאמץ לגאולת האדמה ולהתיישבות החקלאית היבשתית. למעשה, עד אחרי מלחמת העולם הראשונה לא קיבלו הדיבורים הנאים של הרצל על ספינות ונמלים תשומת לב מספקת.

במקורות קדומים מסופר על פעילות ימית לאורך חופי ארץ ישראל וממצאים ארכאולוגיים רבים, שכוללים קרסים וחלקים מאביזרי דיג או סירות, מוכיחים זאת.² תושבי ארץ ישראל שישבו לחופי הים והאגמים, עסקו בעיקר בדיג בשיטות שכמעט לא השתנו במרוצת

1 בנימין זאב הרצל, אלטנוילנד: ארץ עתיקה-חדשה, חיפה 1961, עמ' 54.

2 על הדיג העברי הקדום בארץ ישראל ראו, מנדל נון, הדיג העברי הקדום, תל-אביב 1964; יוסף ברסלבי (ברסלבסקי), הידעת את הארץ?, תל-אביב תשט"ז (להלן: ברסלבסקי, הידעת), כרך א, עמ' 272-287; זלמן וינוגרדוב, בקעת כנרות: אדם, אתרים ונוף, ירושלים 1998, עמ' 14, 25-28.

הדורות.³ ספנות ודיג לא תפסו מקום חשוב בכלכלת הארץ למרות חופה הארוך, כנראה בעיקר בגלל מיעוט מפרצים נוחים לעגינה ורצועת החולות הנורדים שהרחיקה את דרכי התחבורה מן החוף.⁴ גם בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים לא היה הדיג בחופי הארץ והדיג הפנימי באגמים מפותח במיוחד.⁵ בתחום הספנות בלטה יפו, אחת מערי הנמל העתיקות בעולם, אלא שהנתונים הטבעיים של הנמל התאימו לסירות ולספינות מפרש קטנות בלבד. עומק האגן הוא מטר וחצי עד שניים וחצי מטרים, ולפיכך נאלצו במאה התשע-עשרה ספינות גדולות יותר לעגון במרחק של 800 מטרים עד קילומטר וחצי מן החוף, ולהיעזר בסירות לפריקת מטענן ונוסעיהן. אמנם מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה חלה עלייה עצומה בנפח הנוסעים והמטענים דרך הנמל, אלא שבתקופה זו לא חל כמעט שיפור בתנאי העגינה, בתשתית הגרועה של הנמל ובגישה הבלתי נוחה מן הים אל הרציף.⁶

לאורך הים התיכון דגו הדייגים הערבים בעומדם על החוף או בתוך המים עד מותניהם, או בסירות בעזרת רשת החרם (ה'גרף) או רשתות עמידה. נמל הדיג המרכזי היה ביפו, אלא שהשוק ביפו היה מוגבל בגלל יוקר המס הממשלתי, שהגיע עד כדי חמישית מערך הדיגים. בשנת 1902 היו רק כעשרים סירות דיג ביפו.⁷ בירקון, למשל, עסקו בדיג בדואים שגרו בכיפות הירקון שבקרבת תל אפרים (פרדס כץ) ותל אבו-זיתוני (בקרבת בני ברק). חלקם דגו בסירות דיג זעירות בצורת משולש.⁸

גם בכנרת הייתה פעילות הדיג מוגבלת. הנרי בייקר טריסטרם, לדוגמה, סיפר בשנת 1864 על ביקורו בשוק הדיגים בטבריה, וציין שהדייגים הערבים עבדו כל הלילה ודגו כ-14

3 מנדל נון, הכנרת: מונוגרפיה של ימה, תל-אביב 1977, עמ' 175-198; Ricardo C. K. Bertram, *Abridged Report on the Fish and Fishery of Lake Tiberias*, Jerusalem 1944, pp. 9-10

4 יוחנן אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, עמ' 56.

5 ד' שמידע, 'תולדות הדיג בארץ', דיג ומדגה בישראל, 1968 (להלן: שמידע, תולדות הדיג), כרך ג, חוב' 1, עמ' 14. לסקירה על הפעילות הימית לאורך חופי הארץ בשלהי התקופה העות'מאנית ראו, אמנון לוייה, מקומו של ענף המדגה בתולדות ההתיישבות בשנים 1937-1949, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 4-8.

6 רות קרק, יפו: צמיחתה של עיר, 1799-1917, ירושלים 1984, עמ' 204-208.

7 שמואל אביצור, נמל יפו בגאווה ובשקיעתו, תל-אביב 1972, עמ' 90-96. אביצור הדגיש שאי פיתוח אמצעי תחבורה, כמו מסילת רכבת מיפו לירושלים עד לשנת 1892, לא אפשר העברת הדיגים הטריים מערי החוף לאזורים הפנימיים, מה גם שמספר הצרכנים היה קטן למדי. ראו, שמואל אביצור, הירקון: הנהר וגלילותיו, תל-אביב 1957 (להלן: אביצור, הירקון), עמ' 110. איטה ילין העידה בשלהי התקופה העות'מאנית כי דיגים טריים מיפו היו מצרך נדיר מאוד בירושלים וזכו בו רק מתי מעט מאמיד העיר אשר ידידיהם ביפו דאגו לשלחם אליהם בעגלה מהירה שיצאה לירושלים. איטה ילין, לצאצאי ירושלים 1941, כרך ב, עמ' 13.

8 שמואל אביצור, עם חופי הירקון לפני קום המדינה, תל-אביב 1980, עמ' 146-149. גם בנחל הקישון עסקו המקומיים בדיג. הדייגים עמדו על גדותיו וזרקו את רשתותיהם כשהם נעזרים בנערים שנמצאו בסירות קטנות באמצע הנחל. רוג'רס ציינה שדיגי הקישון קטנים אולם נמצאים בשפע וטעמם מצויין.

Mary E. Rogers, *Domestic Life in Palestine*, London 1862, p. 186

מיני דגים, שאת רובם זרקו מפני שלא היו ראויים למאכל. הוא הדגיש שבכנרת מצויים נחילי דגה (להקות) נפלאים, אולם בכל האגם דגו שתי סירות בלבד. שיטת דיג נפוצה הייתה הרעלה, והוא תיאר כיצד דייג זקן זרק פתיתי לחם מורעלים שפעלו על הדגים מיד.⁹ מרק טווין שסייר בארץ בשנת 1867, דיווח גם הוא על שתי סירות דיג באגם,¹⁰ וכשנתיים לאחר מכן דיווח ג'ון מקגרגור שבכנרת היו רק שלוש סירות דיג. לדעתו הגורם שמנע פעילות של מספר גדול יותר של סירות בימה היה המס הגבוה שהדייגים שילמו בעבור הזכות לדיג במימי בית צידה – 100 לירות תורכיות לשנה.¹¹ לורנס אוליפנט ציין כעשור וחצי לאחר מכן, שערביי טבריה נהגו לדוג בעזרת רשתות עגולות או רשת ארוכה שהניחו במים ושמו בה דגים קטנים כפיתיון, שאותם דגו בעזרת פיזור אבקת רעל במים. רק ארבע סירות דגו באגם, מחמת מיעוט האוכלוסייה לחופיו.¹²

בעמק החולה פעלו בתחום הדיג ערבים בני שבט הע'וארנה, שידעו שהמים בביצות משמשים מקום מקלט בטוח לדגים.¹³ באגם החולה ובעין מלחה היו זכויות הדיג לפי חוק הג'פתליק רכוש הפרטי של הסולטאן. זכות הדיג ניתנה לתקופות קצובות בזיכיון תמורת תשלום קבוע לשלטונות העות'מאניים, והדייגים היו הכדואים המקומיים. הדגים שווקו מהאגמים ליישובים שונים. הדגים הטריים מאגם הכנרת נשלחו לצפת, לנצרת ולמקומות נוספים בגליל, ואילו אלה המיובשים נשלחו לדמשק ולירושלים.¹⁴

מלבד פעילות הדיג של הדייגים הערבים בארץ ישראל, היו במאה התשע-עשרה גם ניסיונות דיג מעטים של דייגים יהודים. הדייגים היהודים הראשונים בארץ היו כנראה מתיישבי המושבה פתח תקווה שכונו 'הירקונים' והגיעו למקום בשנת 1880. הם עסקו זמן קצר בדיג בירקון עד שמחלת הקדחת שהתפשטה בקיץ של אותה שנה פגעה בהם והם עזבו את המקום.¹⁵ קודם לכן עסקו במאה התשע-עשרה כמה יהודים מצפת בחכירת רישיון הדיג מהשלטונות התורכיים ובהעסקת פועלים ערבים. כזה היה, לדוגמה, מאיר ליב גולדצוויג,

9 הנרי בייקר טריסטרום, מסע בארץ ישראל: לחקר חיי הארץ וטבעה, יומן 1863–1864, בעריכת ח' בן עמרם, ירושלים 1981, עמ' 319–321.

10 מרק טווין, מסע תענוגות לארץ הקודש, תל-אביב 1972, עמ' 74.

11 ג'וזף מקגרגור, רוב רוי על הירדן, בעריכת רחבעם זאבי, תל-אביב 1982, עמ' 212 והערה 4 שבה סקירה על דיווחי נוסעים שונים שביקרו באגם ועל מספר הסירות הזעום שנמצאו בה למן ראשית המאה התשע-עשרה.

12 לורנס אוליפנט, חיפה: כתבות מארץ ישראל, 1882–1885, בעריכת רחבעם זאבי, ירושלים 1976, עמ' 81.

13 ברסלבסקי, הידעת, כרך א, עמ' 116, 147. במוצא נחל מלחה לאגם החולה התכנסו הדגים בימות החורף בגלל מימיו החמים ושם שמו הדייגים מחסומים ודגו אותם בשפע ובקלות רבה. על הדיג במלחה ברשת ה'שבקה' ראו, נתן שלם, עמק החולה, תל-אביב תרצ"ה, כרך ב, עמ' 102–103.

14 Ernest W. Gurney Masterman, *Studies in Galilee*, Chicago 1909, pp. 37–39

15 יעקב יערי (פולסקין) (עורך), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקוה: תרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט, עמ' מד. על ה'ירקונים' ראו, אריה חשביה (עורך), אם ועיר: 120 השנים הראשונות, תל-אביב 1998, עמ' 32–33; אביצור, הירקון, עמ' 113–120.

שהתגורר בצפת מראשית המאה התשע־עשרה. הוא גבה מטעם הוואלי של דמשק את מס הדרכים, ונכנס לעסקי הדגים כשראה שיש ביקוש לדגים בצפת היהודית. הוא קיבל מהוואלי התורכי את זיכיון הדגים בכנרת יחד עם יעקב דינס, בעל תעשיית גבינות בצפת. השניים העסיקו דייגים ערבים ולאיש אסור היה לדוג דגים בכל הגליל ללא רשותם.¹⁶

קבוצת הדיג הראשונה שבאה מחוץ לארץ הייתה כנראה זו שעלתה לארץ בשנת 1912 מפרובלנה (ליד בקו). היו אלה גרים רוסים אשר באו במטרה לעסוק במקצוע הדיג בחופי הארץ. בקשתם לעזרה מהמוסדות הלאומיים לא נענתה והם חזרו לרוסיה.¹⁷ קבוצה נוספת שבאה בשנת 1913 מנתה עשרה דייגים יהודים מאסטרכן (ליד שפך הוולגה), והביעה את רצונה להתפרנס בארץ מדיג. תחילה הם חשבו להתיישב ביפו, אולם מצאו תנאים נוחים יותר בחדרה ושם החלו לדוג. הקבוצה חסרה אמצעים, כגון רשתות וסירות, וחבריה פנו למוסדות שונים בארץ ובחוץ לארץ. גם כאן, לאחר שלא נענו, חזרו חבריה לאסטרכן.¹⁸

בעקבות כך יצא איתמר בן־אב"י בטענות קשות מעל דפי עיתון האור נגד המוסדות הציוניים שלא עזרו לקבוצה בקשייה. הוא התלונן על היחס האדיש ועל הניכור לים ולאוצרותיו, וקרא להקים יישובי דייגים על חוף הים וליצור מרכזי דיג טובים לא פחות מהכפרים החקלאיים שהוקמו עד אז.¹⁹ לטענתו הייתה זו טעות גדולה לבזבו שלושים שנה של תחייה רק על עבודת האדמה ולשכוח את הים. בן־אב"י קרא לפעולה מכוונת להגשמת הרעיון החדש, קרי 'שלח לחמך על פני המים'. הוא קרא להקים אגודת ים, להשקיע כספים רבים בהקמת יישובים לאורך הים ולדאוג לשוויון זכויות בין עבודת האדמה לעבודת המים.²⁰ במאמר נוסף מאותם ימים כתב בן־אב"י את הדברים הבאים: 'היתואר, כי ארץ יפה כארצנו, בארץ עשירה כל כך בנחלים, באגמים ובימים, אין לנו גם עבודת מים, אין לנו אנשי ים? היתואר, כי במאת אלפי היהודים אשר בארץ ישראל יש אכרים ויש סוחרים, ויש פועלים מכל המינים

-
- 16 יעקב הרוזן, ארץ ירדן וחרמונים, תל־אביב 1955, עמ' 14-17. על השותפות של משפחת גולדצוויג היהודית ומשפחת חורי הערבית נוצרית בזכויות הדיג בכנרת ראו, קובי כהן-הטב ואמנון לויה, 'מססוך מקומי לעימות לאומי: המאבק על זכויות הדיג בכינרת בתקופת המנדט הבריטי', קתדרה, חוב' 131 (2009) (להלן: כהן-הטב ולויה, מססוך מקומי לעימות לאומי), עמ' 91-116.
- 17 מאיר גלברט, היהודים והספנות: סקירה על קשרי היהודים עם הים, מימי שפוט השופטים ועד ימינו, תל־אביב ת"ש, עמ' 70.
- 18 שמידע, תולדות הדיג, עמ' 13. במקורות הארכיוניים לא נמצא תיעוד כלשהו בנוגע לפניית הקבוצה לעזרה.
- 19 איתמר בן־אב"י, 'אנשי ים תנו לנו!', האור, שנה לא, גיליון עה, ט' טבת תרע"ג (15.12.1912) (להלן: בן־אב"י, אנשי ים), עמ' 1.
- 20 איתמר בן־אב"י, 'השלך לחמך על פני המים...', האור, שנה לא, גיליון פג, י"ח טבת תרע"ג (28.12.1912), עמ' 1-2. עוד על ראשית הדיג העברי בתקופות העלייה הראשונה והשנייה ראו, ראובן פורת, כובשי הדיג: מימי העלייה הראשונה ועד מלחמת ששת הימים, תל־אביב 1996 (להלן: פורת, כובשי הדיג), עמ' 19-22.

ויש אמנים שונים, יש מורים ויש אפילו בטלנים – רק לא אותו הסוג החשוב [...] לא אנשים אשר מקור פרנסתם הם המים והים הגדול והרחב?²¹

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה לא נעשה דבר לקידום הגשמת חזונו של בן-אב"י לפיתוח הדיג והים ביישוב היהודי בארץ ישראל. מכאן שעל רקע היעדר פעילות מוסדית מסודרת של הגופים הציוניים, ובמיוחד המשרד הארצישראלי ביפו בתחום הימי בסוף התקופה העות'מאנית,²² בולט הייחוד של ועדת המים, שהייתה היוזמה המקיפה הראשונה שבאה מצד גורמים פרטיים שהתארגנו לפעול בנושא והרעיונות הראשונים שהעלתה בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה.

במחקר ההיסטורי של ארץ ישראל בעת החדשה כמעט ולא ניתנה תשומת לב למקומם של הים ושל מקצועות הים השונים בהתפתחות היישוב בארץ, למרות חשיבותם הרבה. מטרתו היא להרחיב את הדיון בהיסטוריה הימית של הארץ, במיוחד על רקע השינוי שחל במעמדה המדיני של ארץ ישראל עם כינונו של שלטון בריטי בארץ ישראל. ברצוני לשחזר ולנתח את הניצנים והרעיונות הראשונים של תרבות ימית-ציונית של היישוב היהודי החדש בארץ בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. מדובר ברעיונות שהציעה ועדת המים שנוסדה ביפו לאחר מלחמת העולם הראשונה ופעלה כשנתיים, בין השנים 1919-1921. היוזם והרוח החיה מאחורי הקמת הוועדה היה מאיר גורביץ, מורה למתמטיקה בגימנסיה 'הרצליה' בתל-אביב, שעזב את משרתו והקדיש את חייו לתחיית הימאות העברית. גורביץ פעל רבות כדי לשכנע ולהפיץ את חזונו הציוני הימי. בזיכרונות בן התקופה תואר גורביץ כ'משוגע לכיבוש הים': 'תנאי העבודה היו קשים ביותר, ובמוסדות לא היתה מחלקה, או איש, או חומר בנידון. לא היה כלום! והנה הופיע אחד, שחלום חייו היה כיבוש הים. [...] ואמנם משוגע היה האיש לדבר האחד הזה, הים, ואת שגעונו זה רצה להדביק גם באחרים.'²³ הוועדה של גורביץ הייתה הגוף הראשון שניסה להציע תכנית ציונית מקיפה בנוגע למקצועות הים במטרה לבסס תרבות ימית-ציונית עצמאית בארץ ישראל. טענתי המרכזית במאמר היא שאף על פי שהצעות הוועדה לא נתגשמו, הן אינן הערות שוליים בסיפור ההיסטוריה של הציונות והים. הצעותיה של הוועדה סימנו כמה מטרות שאליהן כדאי לשאוף בדרך לעצמאות ימית עברית בארץ ישראל. מרבית רעיונות הוועדה באו לידי מימוש בשנים שלאחר מכן, לאחר שהתנאים לכך הבשילו. כמו כן ברצוני לברר אם הרעיונות שהעלתה הוועדה על ביסוס השליטה היהודית במרחב הימי בתקופת המנדט

21 בן-אב"י, אנשי ים.

22 המשרד הארצישראלי ביפו, שהוקם בשנת 1908, נעשה בשש שנות פעילותו עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, למוסד הציוני המיישב הפעיל ביותר בארץ. לא נמצאה עדות כלשהי לפעילותו של המשרד לקידום התחום הימי בשנים אלה. ראו, מרגלית שילה, נסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908-1914, ירושלים 1988.

23 צבי ליבנה (ליברמן), פרקי העלייה השלישית, תל-אביב תשי"ח (להלן: ליברמן, פרקי העלייה השלישית), עמ' 114.

היו חלק ממאבק כלכלי ומקצועי על השליטה במקצועות הים השונים או שנכון להציג מאבק זה באופן רחב יותר, כחלק מהמאבק ומהמתח הלאומי שהחל בארץ באותן שנים בין היהודים לערבים ואשר בא לידי ביטוי גם בתחום הימי.

הציונות והים

התנועה הציונית הופיעה באירופה בשלהי המאה התשע־עשרה, בתקופה שבה הייתה תנועה ימית ערה והתפתחות נמלים הייתה חלק חשוב בהוויה האירופית.²⁴ בעקבות תהליכי התייעוש המהירים עלתה חשיבותו של הסחר העולמי, ולשליטה בים נודע תפקיד מרכזי שבאמצעותו השיגו מעצמות, בעיקר אירופיות, שליטה על שטחים בעולם, והפכו אותם למושבות תחת חסות אירופית.²⁵ התבססות הלאומיות וחיווק העוצמה האימפריאלית של מדינות אלה נשענו במידה לא מבוטלת על עוצמת הצי הימי המפותח שלהן. מדינות אירופה, ובריטניה בראשן, השתלטו על חלקים נרחבים של אפריקה, אסיה ואוקיאניה. ערב מלחמת העולם הראשונה, בשיאה של התקופה הקולוניאלית, הייתה בריטניה אימפריה ששלטה על כרבע משטחו היבשתי של כדור הארץ.²⁶

בתנועה הציונית, ששאפה לקבץ את הפזורה של העם היהודי בארץ ישראל, שימש הים אזור מעבר. הים באידאולוגיה הציונית המתהווה היה מרחב שיש להצות אותו בדרך אל הארץ המובטחת.²⁷ יתר על כן, מאחר שאחת הדרכים הידועות ביותר לתיאור היווצרותה של הקהילה הלאומית מעמידה את התהליך על בסיס זמן היסטורי ומרחב גאוגרפי משותפים, כמעט תמיד דחקה מרכזיותה של הטריטוריה את מעמדו של הים, ומדינת הלאום נתפסה כארגון הקשור לטריטוריה יבשתית.²⁸

-
- Josef W. Konvitz, *Cities and the Sea: Port City Planning in Early Modern Europe*, 24
Baltimore 1978; David Cesarani and Gemma Romain (eds.), *Jews and Port Cities,
1590-1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, London 2006
- Winfried Baoumgart, על הקולוניאליזם האירופי והשליטה על המושבות שמעבר לים ראו למשל, 25
Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion, 1880-1914,
Oxford 1982; Jane Burbank and Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and
the Politics of Difference*, Princeton and Oxford 2000; Bernard Porter, *The Absent-Minded
Imperialists: Empire, Society and Culture in Britain*, Oxford 2004; H. L. Wesseling, *The
European Colonial Empires, 1815-1919*, London 2004; Ruth Ginio, *French Colonialism
Unmasked: The Vichy Years in French West Africa*, Nebraska 2006
- Niall Ferguson, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons* 26
for Global Power, New York 2003; Ronald Hyam, *Britain's Imperial Century, 1815-1914:
A Study of Empire and Expansion*, New York 2002
- חנן חבר, אל החוף המקווה: הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית, בני ברק 2007 (להלן: 27
חבר, אל החוף), עמ' 9-24.
- בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תל-אביב 28
.1999

בתנועה הציונית נשמר אפוא ייעודו של הים במשך כמה עשרות שנים כ'מעביר' בלבד, בהפלגה מנמלי אירופה לנמל יפו או חיפה. הים לא נתפס כחלק מבינוי הלאום אלא כמשועבד ליבשה. ההפלגה בים נחשבה תקופת מעבר שתפקידה לגבש את המפליגים בים לקראת תכלית מסעם, שהיא מפגשם עם הטריטוריה היבשתית. הספרות הציונית למשל הרגישה את ההתחדשות הלאומית של האומה על היבשה. 'היהודי החדש' ו'העבודה העברית' כאתוס ציוני מכונן כיוונו את הפועל העברי לעבודת האדמה, בעוד מקומו של הים נפקד מכך. גם גבולות הריבונות השתרעו אך ורק במרחב היבשתי שהיה, להברידל מהים, יחידה טריטוריאלית ממשית שתחומיה היבשתיים מובהקים וברורים. גישה זו בולטת בעיקר בכתיבה הספרותית הדלה על הים אל מול שפע הכתיבה על החלוציות בעבודות היבשה, כיבוש האדמה והפרחת השממה.²⁹ במחקר על ההגירה היהודית ההמונית מהאימפריה הרוסית לארצות שמעבר לים בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים צוין שההפלגה לארצות היעד הייתה אירוע מסעיר, מעורר אימה ומלווה חששות רבים בעבור המהגרים היהודים. לרובם הייתה זו הפעם הראשונה שהם יצאו מגבול עיירתם. המפגש עם אניית הקיטור העוגנת בנמל, מפלצת הפלדה הענקית המתנשאת לגובה רב, ועם מרחבי הים האינסופיים הותירו בהם רושם עז ופחד מהלא ידוע.³⁰

העיתונאי היהודי אוסטרי יליד גליציה, ג'וזף רות, ביטא את חששם של המהגרים היהודים מההפלגה ובתוך כך סיפק הסבר נוסף, פסיכולוגי-דתי, לרתיעתם של היהודים מהים. לא אמריקה עוררה במהגרים אימה אלא האוקיינוס, שכן היהודים חצו זה כבר יבשות נרחבות, אך מעולם לא ימים. רות כתב:

היהודי המזרח אירופי פוחד מפני אניות, אין הוא בוטח באניות. זה מאות בשנים מתגורר היהודי הרחק מחופי הים. הוא אינו פוחד מפני ערכות רחבות ידיים ואף לא מפני שטחי אדמה מישוריים שסופם לא נראה באופק. הוא פוחד מפני חוסר ההתמצאות במרחב. הוא רגיל לפנות שלוש פעמים ביום לכיוון מזרח. הפנייה הזו מזרחה היא יותר ממצווה דתית גרידא. היא עונה על הצורך הנפשי העמוק של היהודי, הצורך לדעת היכן הוא נמצא. אדם

29 חבר, אל החוף, עמ' 13.

30 גור אלרואי, המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית, 1875–1924, ירושלים 2008 (להלן: אלרואי, המהפכה השקטה), עמ' 184. עם זאת ראוי לסייג את הדברים במידת מה ולהציע שהדברים נכונים בעיקר לגבי שיט בים הפתוח, אך שיט נהרות היה אמצעי תחבורה מרכזי לפחות עד אמצע המאה התשע-עשרה, כשפותחה מערכת הרכבות. יהודים כסוחרים הרבו לנסוע ותיאורים של דוברות, של נהרות ושל אניות נהר מופיעים בספרות היידיש כחלק מהווי העיירה היהודית, אם כי ייתכן שהפועלים שעסקו בכך לא היו יהודים, בניגוד לבולטותם של היהודים בשאר מקצועות התחבורה כמו בעלי עגלות. עוד ידוע כי אמנם השיט בים היה מסוכן עד לעת החדשה המאוחרת, אך יהודים, בהיותם סוחרים, הרבו לנסוע ולהפליג. על רשת סחר יהודית ימית בימי הביניים ראו למשל, אמיטאב גוש, בארץ עתיקה, תל-אביב 2006. כך או כך, שאלת יחסם של היהודים לים לאורך הדורות ובהיסטוריה המודרנית בפרט מצריכה בדיקה מעמיקה יותר החורגת מתחומי עינו של מאמר זה.

שיודע בביטחון היכן נקודת המוצא הגיאוגרפית שלו ייטיב למצוא את דרכו ולדעת את דרכי האל. הוא ידע פחות או יותר היכן פלסטינה נמצאת. אבל כשמפליגים על פני הים אי אפשר לדעת היכן אלוהים מתגורר. אי אפשר לדעת היכן המזרח.³¹

ואולי הסבר זה קשור במידה מסוימת לתמורה שחלה ביחסה של התנועה הציונית לים, וכיחוד אלה שבחרו להתיישב בארץ עם ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ, למן שלהי המאה התשע־עשרה. עם התפתחותו של היישוב היהודי החדש בארץ, החלה להתפתח נקודת הסתכלות חדשה, ממזרח, מארץ ישראל, לכיוון מערב, אל הים. יעקב שביט סבור כי מנקודת המבט של המתיישבים בארץ נתפס הים התיכון כשער הרחב והפתוח של היישוב היהודי אל העולם בכלל, ואל העולם היהודי בפרט.³² מכל מקום, בקרב המתיישבים בארץ ניתן בהדרגה מקום של כבוד לחופה של הארץ, שהחל להיתפס כמקום בילוי ומרגוע, כמייצג חופש והנאה, מקום המאפשר במידה רבה יציאה מן השגרה של חיי היומיום ותלאות החיים. בתל־אביב במיוחד ראו תושבי העיר בשפת הים אתר של נופש ושל בילוי עממי. החוף העירוני היה למקום מפלט מהצפיפות העירונית, והמוני אנשים נהרו אליו, בייחוד בשבתות. כבר בתקופת העלייה השנייה, בשנים הראשונות לייסודה של העיר, הייתה ההליכה לים חלק מהווי החיים בתל־אביב, וחוף הים הציע מכלול של פעילויות פנאי, מרכז של בילוי ושל מפגשים חברתיים שייצגו היבט משמעותי של התרבות העירונית המתפתחת.³³ חוף הים בתל־אביב היה גם גורם משיכה ומוקד הפיתוח התיירותי העיקרי של העיר, ולאורך רצועת החוף נוספו בתי קפה, בתי מלון ומועדונים ובשעות הערב התמלאה הטיילת המונית אדם. פעולות הפיתוח של קו החוף העירוני בתל־אביב והפיכתו לאתר מרכזי בתרבות הבילוי העירונית הושפעו כנראה לא מעט גם מערי החוף האטרקטיביות באירופה, דוגמת אודסה וערי הריביירה בצרפת, ומשאיתם של התושבים לחקות אותן.³⁴

שיא הפעילות שעל חוף תל־אביב היה כאמור בשבתות, אז התכנסו רבים מתושבי העיר על שפת הים. בכך הייתה ההליכה אל הים לא רק פעילות של פנאי, אלא גם היגד בעל משמעות חילונית מובהקת, וחוף הים תפקד כחלופה לבית הכנסת. החול שעל שפת הים

31 Joseph Roth, *The Wandering Jews: The Classic Portrait of a Vanished People*, New York 2001, pp. 97-98, נזכר אצל אלרואי, **המהפכה השקטה**, עמ' 184-185. התרגום מובא כאן על פי יוסף רות, **יהודים נודדים**, ירושלים 2011, עמ' 130-131.

32 יעקב שביט, 'תל־אביב על הים התיכון – בין עיר חוף לעיר נמל: מבט מתל־אביב של תקופת המנדט על לוונטיניות ועל ים תיכוניות', בתוך: יהושע בן־אריה ואלחנן ריינר (עורכים), **וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה**, ירושלים 2003, עמ' 599-613.

33 מעוז עזריהו, **תל־אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית**, קריית שדה־בוקר 2005 (להלן: עזריהו, **תל־אביב**), עמ' 272-275.

34 קובי כהן־הטב, **לתור את הארץ: התיירות בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי**, ירושלים 2006, עמ' 53-61; ענת הלמן, **אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט**, חיפה 2007, עמ' 142-148.

לא רק היה קיים במובן הממשי הפיזי, אלא שימש גם כמטפורה לאתר המציג את ניגודו של הקודש, וחוף תל-אביב היה לתמצית ההווה היהודית החדשה, המשוחררת, זו שלכאורה חפה מאידאולוגיה ציונית של תחייה לאומית ושל בניין הארץ. בשל כך היה החוף לסממן בולט של התחייה העברית החדשה בארץ ושל הצלחת המפעל הציוני 'לנרמל' את החיים היהודיים כתכלית העליונה של המפעל הציוני, אלה המיוצגים בחיים חדשים, חופשיים ובריאים ההולכים ונוצרים בארץ ישראל ובעיר העברית הראשונה.³⁵

על רקע תהליכי האירופיזציה והמודרניזציה של הארץ, החלו בשנות העשרים להתפשט גם רעיונות בדבר סגולותיה הטבעיות של הארץ המכשירות אותה לפיתוחה כארץ מרפא ומרגוע וכמקום שווה ערך מבחינה זו למקומות הנופש שבאירופה. תל-אביב, ובמיוחד חוף הים שלה, החלה להיתפס כאחד המקומות המועדפים לפיתוח מקום מרפא לנוכח סגולותיה האקלימיות. לתושבי הארץ היא יכלה לשמש מקום הבראה בימי הקיץ, ואילו לתיירים מחוץ לארץ היא יכלה לשמש מקום הבראה בחורף.³⁶

אלא שהתפתחות הזיקה לחוף הים וליתרונותיו השונים לא באה לידי ביטוי גם ביחס למקצועות הים השונים, דוגמת ספנות או דיג. למעט הפעילות הימית של יהודים בנמל יפו עד המרד הערבי, אלה נותרו במחצית הראשונה של תקופת המנדט הבריטי תחומים שבהם כמעט ולא היתה דריסת רגל ליישוב היהודי. עיון בהתפתחות הזיקה שבין הציונות לבין הים הנושק למרחב הארצי-ישראלי ולאגמים הכלולים בו וביחס למקצועות הים השונים, מלמד שרק מאמצע שנות השלושים חל שינוי מוסדי משמעותי ביחסה של הנהגת היישוב לים, אשר בא לידי ביטוי בכמה פעולות מעשיות, כפי שאפשר לראות בכמה ציוני דרך בולטים: ההחלטה של הקונגרס הציוני ה-19 בשנת 1935 על הקמת המחלקה הימית – המחלקה לדיג וליים במסגרת הסוכנות היהודית;³⁷ הקמת נמל תל-אביב בשנת 1936, הנמל העברי הראשון, בתגובה על החרם הערבי על הפעילות היהודית בנמל יפו בראשית המאורעות;³⁸ הקמת חברת הספנות הלאומית 'צים' בתום מלחמת העולם השנייה;³⁹ ומאוחר יותר המאבק

35 זוריהו, תל-אביב, עמ' 277-279, בעקבות מאמרו של שלום אש, 'תל-אביב', ידיעות עיריית תל-אביב, תרצ"ז (1936-1937), עמ' 117.

36 אברהם ברוך, 'תל-אביב בתור מקום מרפא אקלימטי בחורף', בריאות לעם, כרך א, חוב' ב, אלול תר"פ; אהרן בנימיני, 'תל-אביב: ריוויירה, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 3; הנ"ל, 'תל-אביב ריוויירה', הארץ, 2.5.1929, עמ' 2; הנ"ל, 'לשאלת תל-אביב בתור קורורט ימי ותחנה אקלימית חורפית', תל-אביב 1927.

37 פרוטוקול הקונגרס הציוני הי"ט, לוצרן, 20 ביוני-6 בספטמבר 1935, ירושלים 1937, עמ' 529. למנהלה הראשון של המחלקה הימית נתמנה בר-כוכבא מאירוביץ ולמנהל הסניף החיפני, הד"ר נפתלי וידרא, שתי דמויות שליוו את התפתחות תרבות הים הציונית במשך כל תקופת המנדט הבריטי. ראו, צבי הרמן, הכובשים בים נתיבה: תולדות הספנות העברית, תל-אביב 1978, עמ' 55-56.

38 שמעון שטרן, 'נמל תל-אביב: אפיוורה בתולדות היישוב', קתדרה, חוב' 25 (ספטמבר 1982), עמ' 113-134.

39 הקמת צי יהודי-לאומי היה לאחד מסמלי הקוממיות והממלכתיות הבולטים בשלהי המנדט הבריטי בדרך לקוממיות הישראלית החדשה. אגיות 'צים' נחשבו לסמל, ומי שנסע בהן הרגיש שהוא כבר דורך

על ההעפלה של יהודים לארץ דרך הים, שהפך לאחד מסימני ההיכר הבולטים של התנגדות היישוב למדיניות העלייה של הבריטים.⁴⁰ על רקע היעדר פעילות מוסדית ותמיכה ברעיון התחייה הימית של היישוב היהודי בארץ עד אמצע שנות השלושים, והפעילות הימית הערבית במיוחד בתחום הדיג והעבודה בנמלים, בולט הייחוד של ועדת המים כניסיון ראשוני ליוזום פעילות שיטתית בתחום הימי.

היוזמה להקמת ועדת המים: רעיונות מרכזיים

'ועדת המים' נוסדה ביוזמת ד"ר מאיר גורביץ, ⁴¹ ואליו הצטרפו המהנדס ברוך קטינקא והמורה אלכסנדר (שמואל) סלושץ.⁴² גורביץ היה, כאמור, מורה בגימנסיה העברית 'הרצליה' כשיזם

- בארץ ישראל. ראו, Herbert Gilbert, *Symbols of a New Land: Architects and the Design of the Passenger Ships of ZIM*, Haifa 2006
- 40 אניטה שפירא (עורכת), **העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**, תל-אביב 1990.
- 41 מאיר גורביץ נולד בשנת 1888 ברול, שהייתה בשנת 1919 לטאלין בירת אסטוניה. בשנים 1909-1912 למד מתמטיקה ופיזיקה ב'נבחה ובפריס בבית הספר הגבוה לאווירונאוטיקה, שם קיבל תואר מהנדס תעופה. בשנת 1913 עלה לארץ והתקבל כמורה למתמטיקה ולהנדסה בגימנסיה העברית 'הרצליה'. בשלהי אותה שנה נשא כמה הרצאות פומביות ביפו בנושא האווירונאוטיקה בעברית, שעשו רושם רב ונכתב עליהן בעיתונות התקופה. במלחמת העולם הראשונה, עם גירוש תלמידי הגימנסיה מתל-אביב, גלה גורביץ לחיפה עם קבוצת תלמידים. בשנת 1916 נשא לאישה את תרצה לבית קטינקא, אחותו של ברוך קטינקא (עליו להלן). לאחר המלחמה נטש את זיקתו לתעופה והקדיש את ימיו להחייאת הימאות והספנות העברית. בשלהי 1921 עזב את משרת ההוראה שלו בגימנסיה והפליג לארצות הברית ובכך גם הקיץ הקץ על פעולות הוועדה שיוזם. בשנות העשרים הוא עשה דוקטורט בתחום הימי באוניברסיטת וושינגטון שבסאיטל, אותה סיים בשנת 1924. גורביץ הקדיש את רוב זמנו ללימוד תורת האיכטילוגיה (ביולוגיה ימית) והיה כנראה ליהודי הראשון שהתחיל בחקירת הביולוגיה הימית של דגי הים התיכון במימי הארץ. בתום לימודיו חזר לארץ והיה ממייסדי האגודה הימית 'זבולון'. נפטר בתל-אביב ב-1950. פרסם כתבות ומאמרים רבים בנושא הים והאפשרויות הטמונות בו לפיתוחה של הארץ. למשל, מאיר גורביץ, 'מרחבי הים-מקור לתעשייה', **ים, חוב' ח (לב)**, ינואר 1948, עמ' 9-10.
- על גורביץ ראו, **ארכיון העבודה (להלן: אה"ע)**, IV-104-18; ברוך בן-יהודה, **ספורה של הגמנסיה 'הרצליה'**, תל-אביב 1970 (להלן: בן-יהודה, **ספורה של הגמנסיה**), עמ' 139-141; דב גביש, **ציפור האדם באופקנו: הטיסות הראשונות לארץ-ישראל 1913-1914**, ירושלים 2003, עמ' 17-21; ירמיהו הלפרן, **תחיית הימאות העברית**, תל-אביב תשכ"א (להלן: הלפרן, **תחיית הימאות**), עמ' 42-45; פורת, **כונשי הדיג**, עמ' 23-24. שני האחרונים הסתמכו בעיקר על כתבה בעיתון **דבר** שחיבר גורביץ ובה תיאר את פעילותו בהקמת 'ועדת המים', אלא שפרטים אחדים במאמר זה אינם מדויקים. ראו, מ' גורביץ, 'היקיצה הימית', **דבר**, 19.5.1937 (להלן: גורביץ, **היקיצה הימית**), עמ' 8-9.
- 42 ברוך קטינקא (1887-1965), מראשוני המהנדסים בארץ ישראל, נולד בביאליסטוק, פולין, וב-1908 עלה לארץ. בימי מלחמת העולם הראשונה היה מהנדס ראשי במסילת הברזל החיג'אזית ולאחר המלחמה נמנה עם מייסדי התאחדות המהנדסים בארץ ישראל. היה ממייסדי שכונת בת גלים בחיפה, בנה בתי ציבור בארץ, ובס את בנין ימק"א בירושלים. היה חבר הנהלת הציונים הכלליים. חיים באר ואחרים (עורכים), **לקסיקון האישים של ארץ ישראל 1799-1948**, תל-אביב 1983 עמ' 435. אלכסנדר (שמואל) סלושץ-כרמון, יליד 1886 באודסה, היה ד"ר למדעי הטבע משנת 1911 ומורה בגימנסיה העברית בירושלים משנת 1913. סלושץ היה ממייסדי פועלי ציון וציר באספת הנבחרים הראשונה מטעם

את הוועדה, ולאחר מכן, בשנות העשרים, נסע לכמה שנים לארצות הברית ועשה שם דוקטורט בתחום הימי. בסיומו שב לארץ והמשיך לפעול לקידום מקצועות הים. הוועדה שהקים בתום מלחמת העולם הראשונה סברה שהתקופה החדשה שהחלה עם הכיבוש הבריטי של הארץ ותחילת המנדט יצרה הזדמנות לפתח בארץ עצמאות ימית יהודית. הוועדה העריכה שכפי שבשלהי התקופה העות'מאנית גברה תנועת הצליינים, החוקרים והמגלים אל הארץ והיא משכה אליה מדי שנה בשנה מאות ואלפי נוצרים, יהודים ומוסלמים, התנועה הזו לא תיחלש אחרי המלחמה, אלא להפך. תנאי הארץ החדשים והשלטון הבריטי-המערכי החדש יקלו על ביקור במקומות שקשה או כמעט בלתי אפשרי היה להגיע אליהם קודם לכן. יתר על כן, במה שנוגע למסחר הבין-לאומי, הוועדה העריכה שבמציאות ההיסטורית המשתנה תגדל התעבורה הימית בים התיכון מטעמים כלכליים. השינוי במעמדה הפוליטי של הארץ עם תחילת השלטון הבריטי, יצר לדעת הוועדה יתרון נוסף של הארץ כמקלט לאומי לעם היהודי המתעתד להגר אליה מכל ארצות העולם. הוועדה ראתה פוטנציאל גדול בעם היהודי כצרכן של שירותי אניות, וסברה שתפקיד היהודים בתנועת האניות בחופי הארץ ראוי שיגדל ויתרחב. צי עברי יאפשר להשיט תוצרת חקלאית טרייה ליעדיה, וההכנסה מפעילות זו תתרום לכלכלת היישוב היהודי המתהווה.⁴³

על בסיס רעיונות אלה הקים גורביץ את ועדת המים בפיקוחה של קופת פועלי ארץ ישראל (קפא"י).⁴⁴ גורביץ פנה לקפא"י מפני שהאמין כי הישועה תבוא מתנועת הפועלים. זו אכן נענתה להצעתו ולתקופה מסוימת מינתה מטעמה את אברהם ריבוצקי לניהול ענייני הוועדה.⁴⁵ גורביץ פנה גם לוועד הצירים שבא לארץ לאחר המלחמה וביקש לקבל הכרה

אחדות העבודה. ראו, ח' מרחביה (עורך), ספר היובל של הגמנסיה העברית בירושלים תרס"ט-תש"ט, ירושלים תשכ"ב, עמ' 145-151; ב' קרופניק ואחרים (עורכים), ספר האישים: לכסיקון ארצישראלי, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 282; יהושע בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה: בתקופת המנדט: שכונות, בתים, אנשים, ירושלים 2011, כרך א, עמ' 120-121. אחיו, פרופ' נחום סלושץ, היה סופר וחוקר ידוע של לשונות המזרח וממקימי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שכתב ופרסם גם על הים. ראו, נחום סלושץ, ספר הים: כבוש הימים בהיסטוריה, תל-אביב תש"ח.

43 מ' גורביץ, 'מכתב גלוי לכל הלשכות המעוניינות של ההנהלה הציונית', קונטרס, כסלו תר"פ (נובמבר-דצמבר 1919) (להלן: גורביץ, מכתב גלוי), עמ' 30-32.

44 מכתב גורביץ לאוסישקין, 24.11.1919 (להלן: מכתב גורביץ), הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), L3/65-1. קפא"י הייתה קרן שהוקמה בשנת 1909 על ידי מפלגת פועלי ציון ותפקידה היה לאסוף תרומות מהפועלים היהודים בגולה למען פועלי ארץ ישראל. קפא"י פעלה בתקופת העלייה השנייה והשלישית, ובשנת 1925 הועברה לרשות הסתדרות העובדים. הפנייה לקפא"י נעשתה כנראה גם בשל העובדה שערכ מלחמת העולם הראשונה גילתה קפא"י עניין בקידום הספנות היהודית בארץ ובתיווכו של יצחק בן-צבי מימנה את עלייתם של שני ספנים יהודים מסלוניקי שבאו לארץ ודאגה לחווה העבודה שלהם באגודת הספנים הערבים ביפו. יוזמה זו לא האריכה ימים ובפרוץ המלחמה חזרו שני הספנים לסלוניקי. ראו, מלך נוי, 15 יאר פאלעסטינא-ארבעער-פאנר, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 20; יצחק בן-צבי, רשמי דרך, ירושלים תשל"ב, עמ' 102-109.

45 הלפרן, תחיית היאמות, עמ' 43. עוד על אברהם ריבוצקי, שעסק בעיקר בהקמת חברת 'אסדות וספנות חופית' והניסיונות לרכשית 'החלוץ', ראו בהערה 75.

בפעילותה של הוועדה שהקים. הוא ביקש הן תמיכה כספית הן הכרה מוסדית בוועדת המים, שתפקידה יהיה לאסוף חומרים עיוניים ולצבור ניסיון מעשי בתחום הים.⁴⁶ על פי תפישתו, בבוא היום יימסרו כל הממצאים והלקחים של הוועדה לידי מוסדות היישוב, ואלה ישמשו בסיס להקמת מחלקה מיוחדת לענייני ים בתנועה הציונית. לשם כך נזקקה הוועדה להסכמתם של מוסדות היישוב ולליוויים ולתמיכה כלכלית לטובת פעולתה.⁴⁷ גורביץ פרסם גם חוברת ובה פירט את עיקרי הרעיונות של הוועדה שעמד בראשה.⁴⁸ מנחם אוסישקין התייצב לימין הוועדה ותמך בה בשם ועד הצירים.

הוועדה בת שלושת החברים תפקדה כגוף עצמאי, גם אם בפיקוח קפא"י ובשיתוף ועד הצירים, אך לא זכתה כמעט לעזרה ממשית ורוב הרעיונות שהעלתה נשאו על הנייר. בארכיון ועד הצירים ובארכיון קפא"י לא מצאתי התייחסות לבקשותיו של גורביץ. מדוע לא זכו פניותיו למענה? אפשר לשער שבמערכת הצרכים והשיקולים המורכבת של הארגונים הציוניים באותה עת קיבל הים עדיפות נמוכה, אם כי תמיכה כספית מועטה ניתנה לוועדה, והניסיונות המזדמנים של קפא"י לתמוך בה מעידים שלא הייתה התעלמות מוחלטת מיוזמותיו של גורביץ. ייתכן גם שבמערכת שיקוליהם וביחסם לרעיונות של גורביץ ניתן משקל גם לאיש עצמו ולאישיותו, שלא יצר בסיס תמיכה רחב לרעיונותיו ופעל במידה רבה כזאב בודד, מה שהופך למורכבת יותר את תמונת המציאות בהתייחסות אל האיש ואל רעיונותיו.⁴⁹ בבסיס הגישה של גורביץ לשאלת הים עמדה קביעתו כי 'ארץ ישראל היא מית הרבה יותר גדולה ועשירה מארץ ישראל היבשתית ובה בשעה שאין לנו

46 גורביץ, היקיצה הימית; ליבנה, פרקי העלייה השלישית, עמ' 114-115. הוצאות ועד הצירים על ועדת המים היו 0.1 מתקציב ועד הצירים בשנת תר"פ (115 ל"ש) והן עלו לכדי 4.7 אחוזים מהתקציב בשנת תרפ"א (4,371 ל"ש). ראו, חגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני: ועד הצירים 1918-1921, ירושלים 1980, עמ' 95.

47 **מכתב גורביץ.**

48 אגדת המים, **תרבות המים בא"י**, חוב' א, יפו תרע"ט (להלן: אגדת המים, תרבות המים). לנוסח מוקדם של ההצעה ראו, ד"ר גורביץ, 'עבודת המים־הצעה', **האזרח**, כרך א, חוב' א, שבת תרע"ט (ינואר 1919), עמ' 59-65.

49 גורביץ תואר על ידי תלמידיו בגימנסיה כמורה בעל ידיעות רבות אך שלעתיים היתה התנהגותו מוזרה. התלמיד חיים רוניק (רוזלי) כתב עליו בשנת תרע"ו: 'ד"ר גורביץ ידוע בין התלמידים כאיש מוזר במקצת. הוא אדם חביב, בת־צחוק תמימה אינה סרה מעל פניו, אבל הוא ילדותי מאד. הוא ידוע בין התלמידים כבעל מנהגים ורעיונות אורייגנליים ביותר [...]'. ביקש היום ד"ר גורביץ מתלמיד שיגיש לו כסא. התלמיד ענה שאיננו יכול, כיון שהוא עסוק בשיעור. בעיני ד"ר גורביץ מצאה מאד חן התשובה הזאת והוא התפרץ לעברו בקריאה: "אתה בן־אדם! אתה בן־אדם! אינך עבד! תן, אלחץ את ירך! אתה איש!" בן־יהודה, **ספורה של הגימנסיה**, עמ' 140-141. תלמיד אחר, אורי קיסרי, תיאר את גורביץ כך: 'המהנרס גורביץ הגיע אלינו כשזר תהלה נטוי לו על ראשו. הוא בא מפריס, שם מסתבר, סים בית ספר גבוה לאווירונאוטיקה. אינני יודע, ואיש מאיתנו לא ידע, אם אמנם המריא במטוס אי־פעם, אבל כולנו קראנו לו "טיס". היה זה אדם יוצא דופן, לבוש, בכל עת, חליפה שחורה, כשהמעיל רכוס עד לצוואר, ואילו בשעות ההפסקה היה מהלך לברו הלך ושוב על פני החצר ונראה כממלמל מונולוג נצחי מסתורי'. שם, עמ' 503.

לא תקוה ולא רצון להתפשט צפונה ומזרחה לסוריה, ונגבה לערב, הרי יש לנו תקוה לתפוס את מקומנו הראוי במערב – בים.⁵⁰ הוא סבר כי התפתחות התרבות הימית הרצויה בארץ אינה נוגעת אך ורק לפיתוחו ולקידומו של מקצוע ימי אחד, דוגמת ענף הדיג, אלא שכמו ביתר המקצועות, כך גם מקצוע הדיג המודרני אינו עומד לעצמו ואינו יכול להיבדל מהספנות המודרנית, אלא תלוי במקצועות נלווים כמו סירות מנוע, קירור, כבישה, ואלה מצדם תלויים אף הם במקצועות טכניים אחרים כמו התמחות במכניקה של המנועים או של המקררים. כך למשל בדיג יש עונות, ובעונות ה'בוערות' מוכרחים להחזיק את הדגים בקירור, אחרת כל היתרון של תפיסת כמות גדולה של דגים בפרק זמן קצר ילך לאיבוד. על כן מה שנוסד בארץ אינו ועדת הדיג או ועדת הספנות אלא ועדת המים, בהדגשה שגם המקצועות הימיים האחרים זקוקים לתמיכה והם חשובים לא פחות.

גורביץ סבר שהתפתחות היישוב אינה צריכה להתבסס רק על עבודת האדמה אלא גם על חקלאות ועבודת ים, ופרנסת היישובים יכולה להימצא גם מהמים ובעיקר מדיג, מספנות והמקצועות הנלווים להם.⁵¹ בימי ראשית השלטון הבריטי הפוטנציאל הקיים לא מומש, לדעתו. היה מחסור בדגים ומחירים היה גבוה ביותר. בגלל רדידותם של חופי הים התיכון נדרשו הדייגים להרחיק לתוך הים הפתוח כדי לדוג כמות משמעותית של דגים, אולם לדייגים הערבים לא היו סירות גדולות וממונעות, וכך היה מחסור תמידי של דגים בשווקים. המצב היה אבסורדי, שכן הייתה דגה רבה בים התיכון אולם בשווקים כמעט ולא היו דגים, ומה שהיה – מחירו היה יקר, אף גבוה ממחירם הממוצע של הדגים בערי יבשת אירופה. גם השימורים המיובאים היו יקרים. יתר על כן, אופציית הדגים הייתה אטרקטיבית אף יותר בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה, שבעקבותיה התמעטו הבהמות בארץ ובשווקים הורגש מחסור בבשר.⁵² לעומת זאת כמות הדגה בים גדלה מאוד בשנות המלחמה עקב הסגר על הספינות שלא יכלו לעסוק בדיג. על אחת כמה וכמה גדלה כמות הדגה בקרבת חופי הארץ לא רק בשנות ההסגר, שבהן לא הייתה פעילות דייג משמעותית, אלא גם בשנים שקדמו למלחמה, שבהן לא דגו בשיטות מתקדמות.⁵³ אלא שמצב ענף הדיג, הענף הימי העיקרי בחופי הארץ בראשית השלטון הבריטי, כפי שניתחה זאת ועדת המים, היה קשה: היה מחסור גדול בבעלי ידע בשיטות ובכלים חדישים ומודרניים בתחום הדיג, באמצעי תחבורה מותאמים לקירור, במחסנים ובכרכות לגידול דגים, לא היו ידיעות בסיסיות על תנועות הדגים בימים ובאגמים ורבים מהדייגים לא עסקו במלאכתם בקביעות.⁵⁴ גורביץ ראה פוטנציאל גדול בשינוי המצב הקיים, בהכנסת מכשור וטכנולוגיה, בארגון ובשכלול

50 מכתב גורביץ, ההדגשות במקור.

51 ועדת המים בארץ ישראל, 'תרבות המים בארץ ישראל', 18.12.1919 (להלן: תרבות המים בארץ ישראל), אצ"מ, S30/2575.

52 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 4-5.

53 תרבות המים בארץ ישראל.

54 שם.

מתאימים לענף הדיג שיביאו להתפתחות הענף, לכמויות דגים גדולות יותר בשווקים ובהכרח להורדת מחירים, מה שיאפשר צריכה מוגברת של דגים על ידי כלל האוכלוסייה המקומית. עצמאות ימית יהודית בארץ והקמת צי עברי היו היסוד המרכזי ביוזמתו של גורביץ.⁵⁵ תחום הים היה נתון בידיים זרות והיישוב היהודי היה תלוי בחסדי הספנים הערבים. הסירות בנמל יפו ולאורך חופי הארץ הופעלו בידי הערבים, שלעתים גרמו סבל רב לעולים בזמן ההעברה בסירה מהאנייה אל החוף. גם אם בפועל עזרתם של הערבים בחוף יפו הייתה חיונית בדרך כלל, ראתה הוועדה להרגיש את הצדדים הפחות נעימים שהיו במפגש שבין העולים לפועלי הים הערבים, כמו לדוגמה שרבים מהעולים איברו את כספם ואת צרור חפציהם, ואחרים זכו גם לטבילה קרה בים. הדרכים המשובשות בארץ הביאו גם למעבר באנייה ממקום למקום לאורך חופי הארץ – מחיפה ליפו, למשל – וגם כאן לא אחת ציינה הוועדה שהעולים חשו אי־נוחות רבה לנוכח התנאים והיחס שקיבלו במהלך ההפלגה.⁵⁶ ועדת המים סברה כי יש לנצל את תקופת המעבר שבין תום ימי השלטון העות'מאני לראשית ימי השלטון הבריטי כדי לנסות ולקדם את כניסת היישוב היהודי לתחום הדיג עקב הסכנה, לדעתה, כי סוחר, גם יהודי, שישקיע את כספו בדיג ולא ימצא לפניו דיג עברי, ייאלץ לעבוד עם הדייגים הערבים המקומיים. בהיעדר דייגים עבריים במספר מספיק, ימשיכו הערבים לשלוט בשוק המקומי. ועדת המים הציעה לפעול בשעת כושר זו, בטרם ייקבעו כללים חדשים.⁵⁷ ברם, התיאור המוקצן של מצב תחום הים נועד להרגיש את הצורך בעידוד היישוב היהודי להתקרב אל מקצועות הים ולא ייצג את המצב כפי שהיה לאשורו. יש להניח שלא אחת הייתה המציאות שונה והתאור נבע ממניעים לאומיים־פוליטיים ומהמאבק הלאומי המתגבר בארץ, שבבסיסו היה רצון להרק את האחיזה היהודית בארץ גם בתחום הימי.

המניע הנוסף היה קרוב לוודאי כלכלי. היעדרה של מסורת ימית מפותחת ביישוב המתחדש בארץ ובשל כך אי היכולת לנצל כלכלית את ענפי הים השונים, הטרידה את

55 גורביץ, מכתב גלוי.

56 אגרת המים, תרבות המים, עמ' 3-4. עדויות על יחסם של בעלי הסירות לעולים דרך נמל יפו כשגברה העלייה היהודית מצויות ברבים ממקורות התקופה. דוגמה אחת מרבות הביא עזריה אלון בספרו האוטוביוגרפי, בתיאור עליית משפחתו לארץ בשנת 1925: 'עם העגינה יצאו מן הנמל סירות כדי להוריד את הנוסעים לחוף. התהליך הזה התנהל בקבלנות. כל בעל סירה היה מעוניין לתפוס כמה שאפשר יותר נוסעים, והכול נראה כמו פשיטה של שודדי ים: מלחי הסירות הערבים עלו לאונייה בסולמות וחבלים, והחלו לתפוס נוסעים ומטען ולהוריד אל סירותיהם, לא היה אכפת להם להפריד משפחות או חבילות, והכל לרבות השיט אל החוף בין הגלים, היה מבהיל. צריך לתאר את אמא עם שלושת הפעוטות במצב כזה!'. עזריה אלון, **טבע ואדם**, תל־אביב 2012, עמ' 26-27. עדויות נוספות על חוויית הירידה מהאנייה לסירות המשוטים ו'קבלת הפנים' שציפתה לנוסעים מצד בעלי הסירות והסבלים שביקשו להורידם אל החוף ראו, גור אלרואי, **אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים**, ירושלים 2004, עמ' 107-112.

57 **תרבות המים בארץ ישראל**; מכתב ועדת המים בארץ ישראל לוועד הצירים, 27.2.1920 (להלן: מכתב ועדת המים), אצ"מ, L3/82-7.

גורביץ' והייתה אף היא אחד הגורמים המרכזיים שהניעו אותו לנסות ולקדם את הפעילות היהודית בתחום הימי באמצעות הוועדה שהקים. עד שנת 1919 היו רוב הפועלים היהודים בארץ פועלים חקלאיים ורק מיעוט קטן מהם עבד בעבודות בנייה בערים, במלאכות שונות ובמינהל. יוזמתו של גורביץ' אירעה בעת הגלים הראשונים של העלייה השלישית (1919-1923) לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשציבור הפועלים פנה גם לעבודות ציבוריות כגון סלילת כבישים, הקמת מחנות לצבא הבריטי ועבודות בנייה בערים. רבים מהעולים היו בני המעמד הבינוני היהודי בעיירות מזרח אירופה, שבאו מהגולה היהודית כפועלים פשוטים וחסרי מקצוע. באווירה זו העלה גורביץ' את רעיונותיו על העבודה במקצועות הים שהצטרפו לרעיון עבודת כפיים בכל מלאכה שאפשר היה להתפרנס ממנה.

הקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל בדצמבר 1920 הייתה ציון דרך מרכזי בהתארגנות הפועלים בארץ באותם ימים.⁵⁸ רעיונותיו של גורביץ' עלו גם על רקע מאבקים אידאולוגיים בין שתי תפיסות עולם מרכזיות בדבר הסדר החברתי הרצוי: תפיסת עולם פועלית-סוציאליסטית וכנגדה תפיסת עולם בורגנית-קפיטליסטית. בכל אחת מתפיסות אלה הייתה גישה שונה ליעדי ההגשמה הציונית.⁵⁹ אצל גורביץ' אנו מוצאים גיוון רעיוני. הוא עשה שימוש במושג 'כיבוש העבודה בים' וברעיונות להכשרת פועלים דייגים המשקפים תפיסה פועלית, קרא לעידוד המסחר העצמאי, שהייתה תפיסה של יזמות המעמד הבינוני, קרא גם להכשרה מקצועית במקצועות הים, המשקפת תפיסות של חינוך מקצועי מודרני, והציג חזון פיתוח מדעי ששיקף השכלה מודרנית ופרופסיונליזם שזוהו עם זרמים ציוניים אקדמיים. תפיסתו של גורביץ' כיסתה את מגוון התחומים בשעה שהתנהלו מאבקים בתנועה הציונית בין קבוצות בעלות תפיסות שונות: הפועלים בארץ, ועד הצירים או המשלחת של פועלי ציון.

פעולות ועדת המים

ניסיונות עזרה לדייגים עברים

ועדת המים עמדה בקשר עם כמה קבוצות של דייגים יהודים שהחלו לבוא לארץ בתום מלחמת העולם הראשונה. הוועדה ניסתה ליישבם בנקודות מתאימות לאורך החוף ולסייע להם כמיטב יכולתה, ללא הצלחה. קבוצת דייגים כזו הייתה, כאמור, קבוצת דייגים גרים שעלו מאסטרז'ן שלחוף הים הכספי שברוסיה. בשנת 1919 הם החלו לעבוד בחדרה, אך לא הצליחו במשימה בעיקר מחוסר תקציב. קבוצה אחרת מנתה אמריקנים מחיילי הגדודים

58 זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 92-127.

59 משה ליסק, 'עלייה', קליטה ובניין חברה יהודית בארץ ישראל בשנות העשרים (1918-1930), בתוך: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, חלק שני, ירושלים תשנ"ה, עמ' 173-188.

העבריים המשוחררים, שאחדים מהם היו דייגים. הם יושבו בעתלית ותחילה הצליחו במשימתם, אך כולם חלו במלריה שגרמה למותם של חלק מהם, וגם הניסיון הזה כשל.⁶⁰ גורביץ טען כי הממשלה הבריטית מסרה לידי הוועדה שבראשותו את הפיקוח על הדיג העברי בארץ ישראל, טענה שלא נמצאו לה עדויות ממקורות אחרים, וגם לא נמצאה הרשאה לבצע עבודות סטטיסטיות על מצב הדיג בארץ. עם זאת הוועדה ראתה לנחוץ להתקרב לממשלה ולעבוד אתה יד ביד עד כמה שאפשר ועד כמה שיהיה נחוץ לקידום העניין הלאומי. אלא שהיא התקשתה להוציא את תכניותיה לפועל לנוכח היעדר תמיכה ממשית מטעם הממשלה הבריטית הארצישראלית הבריטית וועד הצירים.⁶¹ עוד טען כי הוועדה שבראשותו רשמה בכל זאת הצלחה מסוימת בתחום הדיג ולחווה דעתה המקצועית הייתה השפעה על הממשלה הבריטית, שאסרה בתוקף על שימוש בדינמיט בדיג. פעולה זו נפוצה בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית וגרמה נזק רב לאוכלוסיית הדיגים במימי הארץ, שהדיג שלהם באמצעות דינמיט, הפוגע ללא אבחנה בדיגים הצעירים, פגע אנושות ביכול העתירי של הדגה.⁶² ואולם, גם לטענה זו של גורביץ על ההשפעה של ועדת המים על הממשלה הבריטית בנוגע לאיסור על דיג בדינמיט לא נמצאה עדות במקורות נוספים. גורביץ טען גם שוועדת המים עסקה בניסיון לבלט את מנהג החכרת מסי הדיג לקבלן פרטי. היה זה מנהג מימי התורכים. במקום הפקידים התורכים גבה את המס קבלן גבייה שניצל את הדייגים, מפני שהיה עליהם להביא את הדגה לחנותו, והוא מכר את הדיגים במחיר מופקע.⁶³ ואמנם, אחת הפעולות הראשונות של ממשלת המנדט הייתה ביטול המס בשיעור עשרים אחוז על יבול הדגה בתקופה העות'מאנית.⁶⁴ אלא שגם כאן אין סימוכין במקורות הבריטיים להשפעה של פעילות הוועדה על ביטול המס.

60 **מכתב ועדת המים**; מכתב גורביץ לרופין, 28.7.1920, אצ"מ, S30/2575. גורביץ מזכיר גם ניסיון של הוועדה לסייע לדייג שלום אשכנזי שהגיע מסלוניקי יחד עם בני משפחתו במארכס 1920. המשפחה התיישבה בחוף יפו, אלא שהערבים במקום מידרו את חייהם והמשפחה עזבה וחזרה לסלוניקי. גורביץ, **היקיצה הימית**. הקבוצות הראשונות של דייגים יהודים שפעלו בארץ מיד בתום מלחמת העולם הראשונה נתקלו בקשיים גדולים ופעילותן לא האריכה ימים. הדייגים לא היו מקצועיים די הצורך, לא הכירו את תכונות הדגה שבמימי הים התיכון, והסיוע שניתן להם ממוסדות היישוב היה מועט ולא מספק. גם הידיעות על קבוצות דייגים אלה דלות ומועטות. כהן־הטב ולויה, **מסכסוך מקומי לעימות לאומי**, עמ' 99–100.

61 **מכתב גורביץ לאוסישקין**, 25.9.1920, אצ"מ, S30/2575.

62 **מכתב גורביץ למחלקת מסחר ותעשייה של ההסתדרות הציונית בלונדון**, 19.2.1920, אצ"מ, S8/1156; **מכתב ועדת המים**.

63 שם.

64 יעקב ראובני, **ממשל המנדט בא"י, 1920–1948**: ניתוח היסטורי־מדיני, רמת־גן 1993, עמ' 194; ממשלת פלשתינה (א"י), **הרצאת נציב העליון על ממשלת פלשתינה (א"י) בשנות 1920–1925**, ירושלים 1925, עמ' 11. על ההוראה הרשמית לביטול מס הגבייה ראו, העיתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), 15.9.1920.

ניסיונות לרכישת האנייה 'החלוץ' והקמתה של חברת אסדות וספנות חופית ארצישראלית בע"מ

גורביץ ראה חשיבות רבה בהקמת חברות הספנות כנדרך מרכזי בדרך לעצמאות הימית של היישוב העברי בארץ. החברות היו אמורות לגייס את הונן מהציבור, וגורביץ קיווה שהקהל הרחב ישתתף בקניית מניות החברה מהסיבות הבאות: (1) הספנים הערבים לא הסתירו את כוונתם לא להוריד יותר עולים יהודים מהספינות הבאות לארץ. הקמת חברות ספנות עבריות תכשיר פועלים עברים ותשחרר בכך את מפעל העלייה היהודית מהתלות בספנות הערבית. (2) הממשלה הבריטית הודתה באותם ימים שאכן השירות החופי של הספנים הערבים מתנכל לעלייה היהודית ואם היהודים לא יסדרו לעצמם שירות חופים, תיאלץ הממשלה לעשות זאת ולהזמין פועלים זרים מחוץ לארץ. לטענת גורביץ, אם תזמין הממשלה פועלים כאלה יש לשער שתידחה שאלת תחיית החופים על ידי עובדי ים עברים למשך שנים. (3) בחיפה יש עדויות רבות על כך שהספנים הערבים גובים מהיהודים לפעמים פי שניים יותר מאשר מלא-יהודים. (4) החוף המערבי של הארץ מאפשר קשר לא יבשתי בין ערי החוף, במיוחד במצב שבו חלקים מהיישוב היהודי עלולים להיות מנותקים. בעזרת ספינות עבריות אפשר להבטיח קשר עם חוף לארץ, באופן בלתי תלוי.⁶⁵

'הודות להשפעת הוועדה ועזרתה', כטענת גורביץ, אישרה הממשלה בשלהי 1919 את הקמתה של חברת ספינות מנוע בשם Pioneer Motor Boat Co.⁶⁶ אנייתה 'החלוץ' הייתה, ככל הנראה, האנייה הראשונה שנעשה ניסיון לרוכשה בכספי מוסד של היישוב העברי – קפא"י, והראשונה שהופעלה כקו ספנות עברית להובלת נוסעים ומשאות בין נמלי מזרח הים התיכון.⁶⁷ סיפורה של האנייה החל כיוזמה פרטית לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר 'הכבישים היו משובשים, הרכבת לא פעלה והובלת סחורות ותוצרת חקלאית מיפו לחיפה הייתה קשורה בהוצאות מרובות'.⁶⁸ בשל כך רכשו שלושה שותפים יהודים מתל-אביב – אברהם ליפשיץ, משה בן-ציון ספיר ולוי בורשטיין – ספינת מפרש ערבית, הסבו אותה לספינת קיטור בעלת שלושים כוח סוס, והכשירו עליה שני חדרים

65 מכתב גורביץ לאוסישקין, 30.3.1920, אצ"מ, S30/2575. גורביץ אף ניבא שם וטען שהיישוב העברי זקוק לחברת ספנות כי 'מי יודע אם לא נהיה זקוקים אפילו להעברת אוכל ונשק'. לעומת זאת, לטענות גורביץ שהממשלה הבריטית הודתה באותם ימים שהספנים הערבים מתנכלים לעלייה היהודית או שיש בידו עדויות רבות שהספנים הערבים גובים לפעמים כפליים מהיהודים לא נמצאו סימוכין.

66 מכתב גורביץ.

67 מכתב גורביץ למחלקת מסחר ותעשייה של ההסתדרות הציונית בלונדון, 14.11.1919 (להלן: מכתב גורביץ למחלקת המסחר), אצ"מ, S8/1156; שי קאולי, "החלוץ" על הים, עתמול, חוב' 195 (תשרי תשס"ח) (להלן: קאולי, החלוץ), עמ' 3-5. ההצעה להקים חברה שתעסוק בספנות חופים נדונה גם לפני משלחת פועלי ציון מן הגולה ששהתה בארץ בחודשים ינואר-מאי 1920. המשלחת קיימה סיורים, עיינה בספרות מקצועית וניסחה תכניות פעולה תוך הערכה ביקורתית של המציאות בארץ באותה עת. חיים גולן (עורך), משלחת פועלי ציון בארץ ישראל 1920, חלק א: הפרוטוקולים (להלן: גולן, משלחת פועלי ציון), רמת אפעל, 1989, עמ' 94-110.

68 ברוך קטינאק, מאז ועד הנה, ירושלים 1961 (להלן: קטינאק, מאז ועד הנה), עמ' 247.

לנוסעים.⁶⁹ המהנדס ברוך קטינקא התקין בה מנוע גדול של משאית צבאית, ואת הייעוץ הארכיטקטי ואת סידור התאים בספינה עשה בורשטיין.⁷⁰ תחת הכותרת 'אניה עברית פרטית', נכתב בהארץ בשלהי 1919: 'הגיעה לחופנו אניה קטנה בת 100 טון של מר ליפשיץ וש'. האניה מהלכת בין יפו לאלכסנדריה ומשמשת לנוסעים ולמשא'.⁷¹

במקור הייתה לשלושת המשקיעים כוונה ליוזמה עסקית פרטית להכשרת הספינה ולהפעלתה כספינה מסחרית לכל דבר. אלא שוועדת המים ביקשה לקנות את 'החלוץ' מידי בעליה או לפחות לרכוש 51 אחוז מן החברה. התקיים משא ומתן ובסיומו נחתם הסכם זמני שבו הסכימו בעלי החברה להעלות על הספינה 3-4 אנשי צוות לפי המלצת ועדת המים. תמורת זאת צריכה הייתה הוועדה להשתתף בהוצאותיה וברווחיה. מאחר שלוועדת המים לא היה כסף משל עצמה לקניית 'החלוץ', פנו מנהליה לקפא"י לתמיכה כספית. קפא"י קיבלה את ההצעה והקימה את 'חברת אסדות וספנות חפית ארצישראלית בע"מ' שחתמה על חוזה הרכישה עם שלושת השותפים.⁷² ועדת המים הרפיסה מניות למכירה בארץ ובארצות הברית. גורביץ נשא נאום לפני אנשי הגדודים העבריים במחנה סרפנד, ואלה רכשו מאות מניות. את תמורתן מסר לידי קפא"י לרכישת 'החלוץ'.⁷³ אולם הכסף שאספה ועדת המים לרכישת 'החלוץ' לא הספיק והוא נבלע בקופתה של קפא"י ולא שימש לייעודו. בשלב זה כשלו גם הניסיונות של קפא"י לקבל סיוע לרכישת 'החלוץ' מהמוסדות הציוניים.⁷⁴ 'החלוץ' לא נרכשה בסופו של דבר ונותרה בידי שלושת בעליה הפרטיים.⁷⁵

- 69 שלושת היוזמים של האנייה העברית הראשונה היו בני העלייה השנייה: אברהם ליפשיץ (1871-1938) יליד רוסיה, עלה לארץ ב-1911, עסק במסחר ובנה בין השאר את הבניין הראשון בן שלוש הקומות בתל-אביב. היה האחראי לפרויקט האנייה 'החלוץ'. משה בן ציון ספיר (1893-1955), אביו של פנחס ספיר, עלה לארץ בהיותו בן 13 (1906) ולאחר מלחמת העולם הראשונה יסד והיה שותף בחברת 'משא', החברה הראשונה להובלה במשאיות שהוקמה בארץ. לוי בורשטיין (1876-1958) עלה לארץ ב-1914 ועסק בחלוקת חלב. הוא ניהל מסעדה חלבית, 'תנובה', מהראשונות בתל-אביב, והיה אחד מבעליו של קיוסק עיתונים, 'פלס', בתחנה המרכזית הישנה בתל-אביב. קאולי, החלוץ, עמ' 4.
- 70 קטינקא, מאז ועד הנה, עמ' 247.
- 71 הארץ, 17.12.1919, עמ' 3.
- 72 הקמת החברה אושרה בידי הבריטים, והמנהל הראשי של השטח הנכבש (דרום), ירושלים, ב-8 במאי 1920. חוזה ההתקשרות בין אברהם ליפשיץ, איזיק בורשטיין ובן-ציון ספיר לבין אברהם ריבוצקי, החברה לאסדות וספנות חופית א"י בע"מ, 25.5.1920, חברת אסדות וספנות חופית, אה"ע, IV-52-1.
- 73 גורביץ, היקיצה הימית. אחת ההשערות היא שבעקבות המפגש של גורביץ עם חיילי הגדודים העבריים הוצת הזיק בלבם, וייתכן שכמה מהם החליטו להקים לאחר שחרורם את קבוצת הדיג שנוכרה למעלה. ראו, פורת, כובשי הדיג, עמ' 25. דוגמה לשטר מניה שהונפקה בשם החברה ראו, חברת אסדות וספנות חופית, אה"ע, IV-52-2.
- 74 קפא"י פנתה לקרן היסוד לקבל תמוכה כספית לקניית הספינה אך נענתה בשלילה. מכתב ריבוצקי להנהלת קפא"י בא", 10.8.1921, אה"ע, IV-52-1.
- 75 קפא"י נענתה לבקשת ועדת המים לתמוך בה במפעל הימי ומינתה אדם מטעמה לניהול ענייני האגודה. היה זה אברהם ריבוצקי, לשעבר שר יהודי בממשלת אוקראינה. באמצע 1920 נמסר כי בחברת אסדות וספנות חופית א"י 'כמעט ונגמרה כל עבודת הסדור, כבר אפילו הרפיסו המניות ומתכוננים

מתקנות חברת אסדות וספנות חופית ארצישראלית בע"מ עולה שהיא שמה לעצמה שלוש מטרות עיקריות: לייסד קו ספנות להובלת משאות ונוסעים קבוע בין חופי הארץ לבין נמלי הארצות השכנות: עם ביירות בצפון ועם אלכסנדריה בדרום; הורדת נוסעים ומשא מהאוניות הגדולות אל החוף ולהפך; שירות חופי קבוע בין נמלי ערי החוף המערבי של הארץ.⁷⁶

ברי כי הגשמתן של מטרות אלה היתה מקדמת את העצמאות הימית היהודית בחופי הארץ. 'החלוץ' ערכה כמה מסעות בין חופי הארץ, סוריה, לבנון, מצרים וקפריסין. היא הטעינה סחורות והסיעה נוסעים שהסתדרו על הסיפון ובתא גדול שהותקן על הספינה, ואף על פי שחזרה לבעליה הפרטיים, עשתה גם כמה פעולות בעלות אופי לאומי. צוות הספינה סייע ככל הנראה לעתים בהעלאת עולים לארץ.⁷⁷ כאשר פקדה 'החלוץ' את קפריסין, ביקר צוות הספינה במושבות פיק"א שבאי כנציגי היישוב בארץ וחיוק את הקשר עם קהילות יהודיות אלה. 'החלוץ' השתתפה גם במבצע חילוץ של פליטים נוצרים מפוגרום של מוסלמים בצור ובצידון והעבירה עשרות משפחות נוצריות מלבנון לחוף מבטחים.⁷⁸ אלא שימיה של 'החלוץ' היו קצרים: המפרשית הערבית ששינתה את שמה ל'החלוץ' לא התאימה לתעודתה. המנוע שהותקן בה היה 'בשתי' ומשומש למדי. מבנה הספינה היה רעוע, המים חדרו לתוכה בלי הרף ואנשי הצוות נאלצו לשאבם במשאבת יד יומם ולילה. ומוכן מאליו שהפלגה בה הייתה תמיד מסוכנת. לבסוף, באחת הסערות הקשות ב־1921 נותקה 'החלוץ' מעוגניה ונופצה אל הסלעים ביפו. כל אנשי צוותה ניצלו אך היה זה סופה של הספינה העברית הראשונה, וכך גם בא הקץ על חברת אסדות וספנות חופית ארצישראלית בע"מ.⁷⁹

לסדר מכירה במרץ רב. ריבוצקי מנהל מו"מ בדבר רכישת אינוונטר במצרים'. מכתב גורביץ לרופין, 1.7.1920, אצ"מ, S30/2575. הלפרן טוען בספרו כי ריבוצקי קיבל על עצמו לצאת לארצות הברית כדי למכור את המניות של חברת אסדות וספנות חופית. כאלפיים מניות נמסרו לידו, אך ריבוצקי נעלם. הוא לא חזר לארץ ואף תמורת המניות לא הגיעה. הלפרן, תחיית הימאות, עמ' 42-45, 332-334. לביטול חוזה ההתקשרות בין ריבוצקי לשלושת השותפים ראו, פסק דין, יפו, 2.10.1920, אה"ע, חברת אסדות וספנות חופית, IV-52-2.

76 ל"י בולוס, מיור-גנרל, ראש הנהלת השטח הנכבש (דרום), התקנות של חברת אסדות וספנות חופית ארץ ישראלית בע"מ, 8.5.1920, עמ' 1, אה"ע, IV-52-3.

77 עדות מפי שרה קאולי, בתו של לוי בורשטין. קאולי, החלוץ, עמ' 5.

78 הלפרן, תחיית הימאות, עמ' 334.

79 שם. תיאור מעט שונה יש בסיפור על הפלגת הבכורה שלה מיפו לפורט סעיד עם מטען תפוזים ונוסעים מספר, נקלעה הסירה לסערה עזה אשר הניעה את הקברניט לנטוש את הספינה ולנסות לחזור ליפו. המנוע יצא מכלל פעולה, ואחר שנאספו הנוסעים ואנשי צוות על ידי ספינה בריטית שעגנה מחוץ לנמל יפו, הדפה הרוח את 'החלוץ' אל סלע אנדרומדה שבפתח הנמל, והספינה נופצה. שמואל טולקובסקי, יהודים יורדי-ים, תל-אביב תש"ל (להלן: טולקובסקי, יהודים), עמ' 168. קאולי מציינת את התאריך 22 בפברואר 1921 כמועד שבו עלתה 'החלוץ' על שרטון וטבעה בין סלעי אנדרומדה בחוף יפו, אולם בספרות העוסקת בראשית הימאות העברית מצוינים תאריכים אחרים.

מחקר ימי בארץ ישראל

נדבך חיוני נוסף בפיתוח תרבות ציונית־ימית היה לדעת גורביץ שדה המחקר הימי והתקשרות עם גופים בין־לאומיים בתחום זה.⁸⁰ באמצע 1920 פנה גורביץ לוועד הצירים בדבר 'הוועדה הבין־לאומית לחקירה מדעית של הים התיכון' שמושבה היה בקופנהגן.⁸¹ ועדה זו הוקמה לנוכח ההכרה הגוברת בארצות הים התיכון בנחיצות שבחקירת הים התיכון בקשת רחבה של נושאים: פיזית, ביולוגית, קלמטולוגית, ובפרט ביולוגית־שימושית, דהיינו דיג. בראש הוועדה עמד הנסיך ממונקו, אלברט הראשון, וכינוס של הוועדה עמד להתקיים במדריד בסוף 1919.⁸² כל מדינה קיבלה אחריות לחופי ארצה, אלא שהחוף המזרחי והדרום־מזרחי של הים התיכון, קרי ארץ ישראל, לא נמצא באחריותה של אף מדינה. המדינות החברות בוועדה הבין־לאומית היו ספרד, צרפת, איטליה, יוון, תורכיה, מצרים, תוניסיה, בולגריה ורומניה. כל מדינה השתתפה בהוצאות הכלליות בסכום שנתי של 5,000 פרנק. המדינות המשתתפות היו אמורות לשתף פעולה בעיקר בחקירת חופי הים של כל אחת מהחברות, אך בצד זה הן יכלו לעסוק באופן בלתי תלוי בעבודות הים שלהן, ובלבד שיודיעו על כך למשרד המרכזי וישמעו להוראות בנוגע לשיטות והמכשירים בדיג ובמקצועות הים האחרים שיוסכם על השימוש בהם. אלה ייקבעו בהסכמים בוועדות המיוחדות שיוקמו לשם כך ויחייבו את כל משתתפיהן. גורביץ התיימר לייצג את יהודי ארץ ישראל בוועדה הזו ובשם ועדת המים פנה לוועדה הבין־לאומית, במיוחד כשנודע לו שאיטליה מתעניינת בחופי הארץ בנוגע לדיג. הוא מצא לנכון להודיע לוועדה הבין־לאומית על קיומה של ועדת המים הארצישראלית, ועל כך שהיהודים כבר עוסקים בחקירה מדעית של חופי הארץ.⁸³ גורביץ וועדת המים שהוא עמד בראשה ראו בחברות בוועדה הבין־לאומית אינטרס חשוב בכיסוס מעמדו של היישוב היהודי במרחב הימי. כפורום הבין־לאומי הייתה חברה גם איטליה, שהתעניינה מאוד בחופי הארץ בעיקר בדיג. יתר על כן, מבחינה פוליטית הייתה חשיבות לכך שהיישוב היהודי בארץ יהיה סמכות אקדמית מוכרת לחקירת חופי ארץ ישראל.⁸⁴ אלא שליוזמה זו לא היה כל סיכוי של ממש. יש לשער שגם לו היה נמצא הסכום הגבוה שנדרש לחברות בוועדה הבין־לאומית, המדינות האירופיות היו דוחות את הבקשה ולא היו מצרפות אליהן ועדה שאינה מייצגת מדינה ריבונית ושמתיימרת לייצג אך ורק את היישוב היהודי בארץ.

גורביץ עמד בקשר גם עם הקולונל סויאר ממחלקת החקלאות המנדטורית, והעביר אליו דו"חות בנושא מצב הדיג בארץ. ועדת המים ביקשה לפתוח במחלקת החקלאות

80 תרבות המים בארץ ישראל.

81 International Council for the Exploration of the Sea (ICES)

82 אלברט הראשון, הנסיך ממונקו, יסד את המכון האוקיינוגרפי במונקו בשנת 1906 ועמד בראש הוועדה הבין־לאומית לחקר מדעי הים התיכון. גולן, משלחת פועלי ציון, עמ' 96.

83 מכתב גורביץ לרופין, 16.5.1920, אצ"מ, L3/65-1.

84 מכתב גורביץ לאוסישקין, 3.5.1920, אצ"מ, L3/65-1.

מדור מיוחד לדיג וסוויאר אכן דאג לכך.⁸⁵ סוויאר עבר לעבוד באוניברסיטת וושינגטון שבסיאטל, ושם יצר קשר בין גורביץ לדר ולטר שטייניץ, מומחה להידרוביולוגיה שעבד לצדו במחקר.⁸⁶ בשנת 1921 נסע גורביץ לבית הספר הגבוה לדיג של סיאטל בארצות הברית ולמוסד האוקיינוגרפי של מונקו ללמוד מקרוב את תחום הים ולהכיר מה התחדש בתחום זה באותן שנים. עקב נסיעתו זו, כנראה, פסקה פעילותה של ועדת המים שעמד בראשה. בשנת 1924, לאחר שלוש שנים של לימודים, שב גורביץ לארץ, ושטייניץ נלווה אליו כעולה.⁸⁷ במסגרת הניסיונות של ועדת המים להרחיב את הידע העממי במחקר הים, ארגן גורביץ יחד עם רב החובל אריה באייבסקי תערוכה מתמדת של דגי הים התיכון.⁸⁸ היה זה האוסף האיכטילוגי (ענף בזואולוגיה העוסק בחקר הדגים) הראשון של דגי חופי הארץ, והוא הוצג לראווה במשרדה של ועדת המים בתל-אביב.⁸⁹

חוות טנטורה

אחד הרעיונות המרכזיים הנוספים שהעלתה ועדת המים לקידום הימאות העברית הלאומית היה ייסוד חוות ים לאומית להכשרה ימית בחוף טנטורה, הסמוך לעתלית.⁹⁰ הרעיון היה

- 85 על המדיניות והחקיקה של הבריטים בתחום הדיג ועל המחלקה לחקלאות ולדיג בתקופת המנדט ראו, כהן-הטב ולויה, **מסכתוך מקומי לעימות לאומי**, עמ' 95-99.
- 86 ולטר שטייניץ (1882-1963) נחשב לחלוץ חקר הדיג בארץ ישראל. הוא היה פרופסור להידרוביולוגיה באוניברסיטת ברסלאו, הציע להקים תחנת ניסיונות ימית בארץ ישראל שתהיה קשורה בתחנות ימיות בחופים המערביים של הים התיכון, המרוכזות במונקו. שטייניץ ביקר בארץ ביוזמת פרופ' אלברט אינשטיין ודר' ליאו בק, שהה שנים מספר בסיאטל בשנות העשרים, שם עבד עם גורביץ, ובשנת 1927 פרסם עבודת מחקר מקיפה על 'הפאונה הימית של ארץ ישראל'. בעידודו פיתחה רשות הדיג המנדטורית ב-1939 את התשתית למחקר הדיג בארץ והוקם המכון לחקר הדיג במל על כו. לימים עבר לירושלים וכיהן כפרופסור באוניברסיטה העברית. גולן, **משלחת פועלי ציון**, עמ' 96; פורת, **כובשי הדיג**, עמ' 261-269.
- 87 מכתב א' לוות [שם המשפחה לא ברור] לרופין, 14.3.1921, **אצ"מ**, S30/2575; גורביץ, **היקיצה הימית**. פורת הוסיף כי ב-1924, לאחר עלייתו של שטייניץ, נעשה ניסיון להקים בארץ תחנת ניסיונות ימית. פורת, **כובשי הדיג**, עמ' 32.
- 88 אריה באייבסקי (1889-1942) היה גר צדק ושמו הנוצרי היה גליאב אלכסייביץ באקליאבסקי. יליד הלסינקי, גדל בחצי העיר קרים, סיים בית ספר ימי צבאי ואקדמיה ימית בפטרבורג והוסמך לרב חובל בחיל הים הרוסי. במלחמת העולם הראשונה השתתף בקרבות ימיים בים הבלטי. בסוף המלחמה ערק לתורכיה, נשבה ברעיון הציוני וב-1918 עלה לארץ והצטרף לגדוד העבודה יחד עם חלוצי קרים. מאותה עת היה מעורב כמעט בכל רעיון של מפעל ימי בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים: הגיש תכניות להקמת כפרי דיגים, לבניין נמלים ולהקמת אגודת הימאים, שירת על ספינת 'החלוץ', עסק בדיג בכנרת, היה ממקימי האגודה הימית 'ובלון' ולבסוף היה סגן מפקד ספינת האימונים 'שרה א' של בית הספר הימי של בית"ר בצ'יוויטאווקיה, איטליה. הלל ירקוני, **הים, האניה ועם ישראל**, חיפה 2009 (להלן: ירקוני, הים), עמ' 46.
- 89 זאת על פי עדותו של גורביץ עצמו. לא מצאתי עדות נוספת לקיומו של משרד הוועדה בתל-אביב. גורביץ, **היקיצה הימית**.
- 90 רן הארנסון, **לכו ונלכה: סיורים במושבות העלייה הראשונה**, ירושלים 2004, עמ' 216-221.

שבדומה לחוות הלימוד החקלאית בסג'רה שבגליל התחתון, שקמה בראשית המאה העשרים ובה הוכשרו פועלים לעבודת האדמה, תקום חוות הכשרה למקצועות הים שתשמש דוגמה למושבות שעל חופי ים ונהר. גורביץ סבר שבחינוך למקצועות הים אין להסתפק בבית ספר עיוני, אלא יש צורך בעיקר בחינוך מעשי הבא מתוך העבודה והחיים בים באמצעות חוות הים. בחווה זו יוכשרו האנשים לעבודת המים בשיטות מודרניות ובמכשירים החדשים ביותר שפותחו בתחום מקצועות הים.⁹¹ לכך מכך התלמידים יעסקו גם בענייניהם הפנימיים כגון בישול, שמירה, וניקיון כדי שידעו לנהל את משק הבית שלהם בעתיד. בצמוד לחוות הים יהיה משק עזר חקלאי שבו יפיקו את הצרכים הפנימיים של החווה, ובהם הכנת ירקות לשימורים (קונסרבים) או לימוד השימוש בשיורי הדגה ועשבי הים לזיבול חקלאי. נוסף על החווה ומשק העזר, בתקופת שהותם בחווה יעסקו התלמידים בעבודות ים נוספות: הכנת קונסרבים – המלחה, עישון והקפאה, עיבוד ביצי דגים, גידול דגים והפרייתם בכרכות, בניית סירות, החזקתן ותיקונן, אריגת רשתות, שימוש בזבל ימי ועוד.⁹² לכל אחד מחברי החווה תינתן חלקת אדמה קטנה (עד חמישה דונמים) ובה יגדל החקלאי לעצמו ירקות, בהמות ועופות, ובמידת האפשר יאפה גם את הלחם הנחוץ לו. חנות משותפת תספק את צורכיהם במכשירי עבודה וחברת מסחר מרכזית תדאג למכירת הדגה והקונסרבים, ולשוק פנימי וחיצוני לתעשיית המים המתפתחת.⁹³

על החווה להתקיים בלא תמיכה, כמעין משק סגור. תפקידה יהיה לא חיפוש רווחים אלא חינוך צעירים למלאכות הים השונות. תחילה יעבור כל פועל את כל המקצועות של עבודות החווה ואחרי כן הוא יתמחה במקצוע שירצה בו בהתאם לכישורונותיו.⁹⁴ הוצע שבשלב הראשון בחווה יתחנכו שישים צעירים יודעי עברית וחשבון ברמה של בית ספר עממי, בריאים בגופם ובנפשם, הרוצים להתמחות בעבודות הים. קדימות תהיה למי שעבדו כבר בעבודות המים, בני דייגים או לכל הפחות חקלאים שעובדים בסביבות חוף ורגילים לחוף הים.⁹⁵

בחווה לדוגמה יהיו שתי קבוצות עיקריות: 'קבוצה מתלמדת' – הצעירים המתחנכים, ו'קבוצה מסדרת' – המורים.⁹⁶ הקבוצה המסדרת תורכב משמונה מורים ומנהלי עבודה מומחים למקצועותיהם: (א) מנהל כללי, המפקח על החווה ומסחרה; (ב) ביולוג, ללימוד טבע הדגים, גידולם בכרכות מלאכותיות, הפרייתם הטבעית והמלאכותית, השכחת מינים, סדור אקווריומים; (ג) דייג מומחה למלאכות המים ובהן לימוד שיטות דיג שונות, הכרת הספינות הדרושות לכך, אריגת רשתות, שימוש במפרשים; (ד) מהנדס לבניין ותיקון סירות

91 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 9-17.

92 תרבות המים בארץ ישראל.

93 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 12-13.

94 תרבות המים בארץ ישראל.

95 מכתב גורביץ.

96 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 11.

מנוע והמשאבות הדרושות; (ה) מנהל העבודות החקלאיות שבחוזה: עבודות השדה, הגינה, הרפת, הלול, והשימוש בזבל דגים; (ו) כובש, ממלח ומעשן דגים; (ז) נגר למלאכות הנגרות של הסירות והמשוטים; (ח) אמן לתעשיית הצדפים. לשמונה המורים והמנהלים הללו יצטרפו מורים-עוזרים מדרגה שנייה, פועלים, מנהל חשבונות, חובש שהוא גם רוקח ופועלים חקלאיים אחרים שיעסקו בהפצת תוצרת החווה מן הגינה והמחלבה, ופועלים זמניים בשעת ריבוי העבודה.⁹⁷ לשאלת המורים סברה הוועדה של גורביץ כי אמנם בארץ קשה למצוא את האנשים המומחים לנהל ולהורות בחווה זו, אך לדעתה יש לעשות מאמץ למצוא בעלי מקצועות היושבים בארץ שאינם מיומנים דיים ולשולחם לחוץ לארץ להתמחות.⁹⁸ תחשיב של ועדת המים מצא שההכנסות יכסו עד מהרה את ההוצאות הצפויות: על פי התחשיב, הסכום הדרוש ליסוד החווה היה 15,000 לירות מצריות, כאשר ההוצאות החדושיות לאמנים, תלמידים ופועלים תעלינה בערך כאלף לירות. לאחר שיפעלו המשק החקלאי ועבודת הדיג תקטנה הוצאות החניכים. מול זאת, הצפי היה שהכנסות החווה יתקבלו למן הרגע הראשון מהובלת אנשים וסחורה בסירות, ממכירת דגים חיים, ממכירת דגים כבושים וקונסרבים, ממכירת עבודת בית (רשתות, עבודות בצדים), מבניין סירות ותיקונן ומכירת שיירי החלב והזבל המימי.

המקום המתאים ביותר לדעת חברי הוועדה להקמת חווה כזו היה בטנטורה העזובה, בה נמצאו באותה עת כמה בניינים גדולים ופנויים, של מפעל הבקבוקים הכושל שניסה הברון רוטשילד לייסד במקום. יתרונו של המקום היה שהוא נמצא על שפת הים התיכון, שקו הרכבת טול כרם-חיפה עבר בסמוך (תחנת טנטורה), שהיה בקרבת המושבה זכרון יעקב והעיר חיפה, שם צפוי היה להיבנות על ידי הבריטים הנמל הגדול של הארץ. נוסף על כך בבתיים ובמרתפים העזובים של מפעל הבקבוקים אפשר היה להשתמש לצורכי החווה. המקום עצמו היה מאופיין במפרצונים קטנים, טבעיים ושקטים בשביל הדיג וסירות החווה, ובכמה מאות דונם קרקע שמסביב אפשר היה להשתמש לצורכי משק העזר והגנה על החווה.⁹⁹ המטרה המרכזית של החווה הייתה שאחרי שלוש שנות הכנה לחייים יעזבו את החווה הפועלים שהתמחו בעבודה וייסדו מושבים חדשים ומודרניים בחופי הארץ. אלה יקבלו סירות, בית וחלקת אדמה על חוף הים וגם את יתר האמצעים בהלוואה בתנאים נוחים, כדי שיוכלו לייסד מושבות דייגים קואופרטיביות חדשות עם ברכות וחנניות משותפות העומדות ברשות עצמן על חופי הימים והנהרות. במקומם יתקבלו לחווה מתלמדים חדשים.¹⁰⁰ החווה

97 שם, עמ' 11-12.

98 הכשרת אנשי המקצוע מהארץ בחוץ לארץ בתחום התמחותם הייתה לדעת חברי ועדת המים עדיפה על פני האפשרות האחרת – הבאת מומחים מחוץ לארץ ללימוד המקצועות השונים. הייתה זו תפיסה עקרונית וחדשה יחסית שהוועדה ניסתה לקדם והיא נוגעת בשאלה העקרונית של איך צריך להתמחות בבניין הארץ ובבניין הימי בפרט.

99 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 10-11; מכתב גורביץ למחלקת המסחר; תרבות המים בארץ ישראל.

100 אגדת המים, תרבות המים, עמ' 16-17.

תקיים קשר עם חניכיה הבוגרים ותראג יחד עם המוסדות המתאימים להתיישבותם בחופי הארץ בהמשך ולקבל בתשלומים חבל אדמה, בית וכלי עבודה. מדי פעם יבקרו בוגרי החווה ויתר עובדי הים בחווה כדי להתעדכן בחידושים האחרונים. החווה תשלח מצדה, מזמן לזמן, מומחים נודדים שיבקרו את משקי עובדי הים השונים וינהלו אותם בעצה ובהוראה.¹⁰¹

ועדת המים פנתה לברון רוטשילד למימון תחילת העבודות לייבוש הביצה ותיקון הבניינים. על סמך תשובתו החיובית יצאה משלחת מטעם הוועדה למקום ועיבדה תכנית מפורטת לייסוד החווה.¹⁰² המשלחת כללה את עקיבא אטינגר, מנהל לשכת החקלאות בהנהלה הציונית, את דוד בלון־בלומנפלד מאחזות העבודה ואת גורביץ. היא הציגה בקשות אחדות בפני חברת יק"א: (א) יבוש ביצות טנטורה; (ב) תיקון המבנים, שעשרות שנים קודם לכן היו מיועדים לבית חרשת לזכוכית; (ג) שהאדמה שתניתן להם תהיה קרובה לחווה ובשטח ראוי; (ד) השתתפות של הברון רוטשילד בחלק הגון של התקציב. על סמך הבטחת הברון, הבטיחו גם אטינגר וגם בלומנפלד בשם הגופים שייצגו להשתתף בתקציבים לסידור המקום ולהקמת החווה.¹⁰³

רוטשילד הסכים ותמך בהצעה של ועדת המים להקציב לה את האדמה והבניינים בתור חווה ימית וגם הבטיח לייבש על חשבונו את הביצה הגובלת באדמת טנטורה, לתקן את הריסות הבניינים ולהשתתף בתקציב סדור החווה. ייתכן שהסכמתו נבעה מכך שהוא האמין שתכנית זו תקדם תכנית לבניית נמל בטנטורה.¹⁰⁴ יסודה של חוות מים לדוגמה יכול היה גם לאפשר, לדעת ועדת המים, הקמת סניפים של עבודת המים שתינהלו בפיקוח המומחים של החווה המרכזית: על חוף מגדל ליד עזה, ורק לדיג; בקרבת שפך הירדן על חוף הכנרת לשם דיג וברכות מלאכותיות לגידול דגים במים מלוחים; בסביבות ירושלים, בברכות שלמה, על יד עין פרעה ואולי גם בברכות השונות שבפנים העיר.¹⁰⁵

אלא שכפי שקרה להצעות האחרות שהעלתה ועדת המים, גם במקרה זה טרפד את מימוש הרעיון היעדר מימון. הבעיה הייתה בעיקר מימון הציוד להפעלת החווה: הברון רוטשילד הסכים למסור את הקרקע והמבנים לשימוש החווה בתנאי שהנהלה הציונית תשתתף בקניית הציוד. אטינגר אמנם הצהיר כי ההסתדרות הציונית לא תעמוד מנגד וגם

101 תרבות המים בארץ ישראל.

102 ג'יימס רוטשילד העניק לוועדת המים באוקטובר 1919 זיכיון על חוף טנטורה והעמיד לרשותה בניינים ו־200 דונם קרקע בשביל כפר הדייגים. ועדת המים החלה אף בארגון קבוצת הדייגים מבין הגרים שעלו מאסטרסאן ב־1919. גולן, משלחת פועלי ציון, עמ' 94-95.

103 מכתב גורביץ.

104 אריה סמסונוב, זכרון־יעקב: פרשת דברי־ימיה תרמ"ב-תש"ב, זכרון יעקב תש"ג, עמ' 212-216.

105 תרבות המים בארץ ישראל. גם ההצעה של גורביץ להפוך את ברכות שלמה לברכות לגידול דגים מלאכותיים לא יצאה לפועל, אך נמצאו לה באותם ימים יתרונות מספר לדעתו: (א) נחיה את הברכות ההיסטוריות (ב) ניצור דבר יפה וחי (ג) נספק דגה חיה לירושלים (ד) ניצור מקצוע חדש (ה) נתן עבודה לפועלים משכילים (ו) אולי ניצור בסביבה יישוב. מכתב גורביץ לאוסישקין, 29.1.1920, אצ"מ,

היא תשתתף ביצירת חוות הים הלאומית בטנטורה, אלא שלא הצליח לקבל הסכמה של ועד הצירים לתכנית, וההנהלה הציונית לא נתתה לאשר בקשות למימון מפעלים חדשים בארץ אלא באישור של ועד הצירים.¹⁰⁶

ייסוד בית ספר מקצועי ללימוד מקצועות הים

נדבך נוסף וחשוב לא פחות שהציעה הוועדה לביסוס עצמאות ימית יהודית בארץ ישראל היה ייסודו של בית ספר ימי עיוני ללימוד מקצועות הים. זאת מתוך הנחה, שלצד עבודה מעשית יש צורך בהכשרת עובדים בתאוריה ובהעמדת ההכשרה על בסיס מדעי עדכני ומותאם לתנאי הארץ המיוחדים, כדי להימצא בחזית המחקר והטכניקה הימית המודרנית. בית הספר הימי המקצועי ישלים בתאוריה את הנעשה בחווה ועל האנייה. מדעי הביולוגיה, הטבע, מתמטיקה וגאוגרפיה יילמדו בו בצביון ימי ובתשומת לב מיוחדת לתרבות המים. מטרת בית הספר לא תהיה רק להוציא לעולם בעלי תעודות, אלא גם להכשיר צעירים שיוכלו להועיל בתחיית תרבות המים. הוצע שלבית הספר הימי יתקבלו צעירים בעלי ידיעות במידה הדרושה ואחרי שעבדו בים.¹⁰⁷ בפועל קם בית ספר ימי להכשרה במקצועות הים ליד הטכניון בחיפה בשנת 1938, כעשרים שנה לאחר הצעתו של גורביץ, ובשיתוף פעולה בין מחלקת הים של הסוכנות היהודית, ה'חבל הימי לישראל' (חי"ל) והטכניון בחיפה, שאליו סופח בית הספר, וכך אפשר היה לנצל את סגל ההוראה, הציוד המדעי והמעבדות של הטכניון.¹⁰⁸

סיכום

הרצון של גורביץ לקדם את פיתוח הכוח הימי היהודי בארץ נבע מהכרתו בחשיבות הים כאחד ממקורות הקיום החשובים של המין האנושי. גורביץ הבין את השפעת העוצמה הימית על העצמאות המדינית של היישוב היהודי המתהווה בארץ, ולא פחות מכך יש להניח שהוא היה מודע להתפתחות העצומה שחלה במקצועות הים למן שלהי המאה התשע-עשרה, ובמיוחד לשליטה המוחלטת של המעצמות, ובראשן בריטניה, שזה מקרוב קיבלה את האחריות על הארץ, בספנות ובנתיבי הים.

בהיעדר התייחסויות במקורות הארכיונים של הארגונים הציוניים באותה עת לוועדת המים, אפשר רק לשער שהרעיונות לקדם תרבות ימית ציונית בארץ לא תאמו את נסיבות הזמן של מוצאי מלחמת העולם הראשונה, שבה הופנו עיקר המאמץ והמשאבים של המוסדות לקידום ההתיישבות החקלאית. השיבה אל הקרקע ואל עבודת האדמה הייתה מאבני היסוד

106 מכתב גורביץ לב' גולדברג, ההנהלה הציונית, לונדון, 13.4.1920, אצ"מ, S8/1156; [ולא כותרת], קונטרס, חוב' א, יד ניסן תרע"ט (14.4.1919), עמ' 33.

107 אגרת המים, תרבות המים, עמ' 18; מכתב גורביץ; תרבות המים בארץ ישראל.

108 'בית-הספר הימי ליד הטכניון בחיפה', ים, חוב' 8, ספטמבר 1938, עמ' 1-2; 'בית הספר הימי נפתח', שם, חוב' 9, אוקטובר-נובמבר 1938, עמ' 1; ליוטננט ד"ס מילר, 'בית-הספר הימי, תכניתו וציודו', שם, חוב' 14, יוני 1939, עמ' 1; טולקובסקי, יהודים, עמ' 177.

של האידאולוגיה הציונית, שראתה בכך את הדרך להתחדשות לאומית וליצירת חיים חדשים ובריאים יותר בארץ. באווירה זו לא היה לוועדה שהקים גורביץ סיכוי ליצור שינוי בעל משמעות במדיניות ובאופן חלוקת המשאבים. אולם אני סבור כי חשיבותה של הוועדה של גורביץ הייתה בעצם קיומה, ובהיותה הראשונה שהעלתה רעיונות ראשוניים ועשתה ניסיונות חלוציים לביסוסה של תרבות ימית־ציונית עצמאית בארץ ישראל בעת החדשה. על רקע היעדרה של מסורת ימית יהודית מפותחת במקצועות הים השונים עד סוף התקופה העות'מאנית, בולטת ראשוניותה של ועדת המים שיוזם גורביץ. הרעיונות והניסיונות של הוועדה היו אמנם בוסריים, אך תרומתם הייתה כפולה: יש בהם כדי ללמד על מעמדו של התחום הימי בימים הראשונים של השלטון הבריטי בארץ, לפחות מנקודת מבטה של ועדת המים והעומד בראשה. יתר על כן, אמנם חלק ניכר מהסוגיות שהעסיקו את הוועדה הקדימו את זמנן ומומשו רק כמה שנים לאחר מכן, ולא תמיד אפשר להראות את הקשר הישיר בין ועדת המים לבין תהליכים ממשיים שאירעו כמה שנים לאחר מכן וביטאו עצמאות ימית עברית בתחומי הים השונים, אך הרעיונות והניסיונות של גורביץ והוועדה שהקים סימנו כמה מהמטרות שאליהן כדאי היה לשאוף בדרך לעצמאות ימית עברית בארץ ישראל. הזרעים שזרעה הוועדה של גורביץ המתינו לשעת כושר.

אחד החידושים החשובים בגישתו של גורביץ היה שהוא לא הסתפק ברצון להגיע לעצמאות בענף ימי זה או אחר, דוגמת הדיג או הספנות, אלא מלכתחילה גישתו הייתה מגוונת, והוא ראה את מקצועות הים כמכלול. הוא הבחין בתלותם של מקצועות הים השונים זה בזה והבין את הצורך להגיע למצב שבו היישוב היהודי ישלוט בכל ענפי הים ובכך ישיג עצמאות ימית מלאה: ספנות, דיג, בינוי נמלים, הקמת חוות הכשרה ימית, מוסד לחקר הים ובית ספר ימי עיוני למקצועות הים, התמחות של צעירים בחו"ל במקצועות המים השונים, ואף שיתופי פעולה עם גופים מחקר בין־לאומיים. כל אלה היו לנדבכים הבונים את העצמאות הימית.

מניתוח הרעיונות הבסיסיים שהניעו את גורביץ ואת הוועדה שהקים, והפעולות השונות שניסתה הוועדה לקדם בתחום הימי, עולה כי מטרת הוועדה בנוגע לביסוס השליטה היהודית במרחב הימי בתקופת המנדט נבעה הן מאינטרסים מקצועיים וכלכליים שבבסיסם רצון להיכנס לתחום בעל פוטנציאל עסקי, הן מתפיסה שהמאבק הכלכלי והמקצועי על השליטה במקצועות הים השונים חשוב ומסייע במאבק הלאומי־פוליטי שהחל להתפתח בארץ באותן שנים בין היהודים לערבים. בכך קיבלו הרעיונות של ועדת המים משמעות רחבה יותר משאיפה כלכלית גרדא. האפשרויות הכלכליות הטמונות במשק המים נארגו ברעיונות לאומיים־פוליטיים ולכן חשוב היה לגורביץ שיהודים יעסקו בפעילות ימית. המשך המצב שבו בעיקר ערבים יעסקו בדיג, יהודים לא יכשירו עצמם למקצועות הים וחברות אירופיות יפליגו לארץ וממנה – כל אלה לא יקדמו, לתפיסתו, את ההתבססות הציונית במרחב ובכלל זה בים, אלא להפך.

חלק מהתכניות והרעיונות של הוועדה הוגשמו שנים מאוחר יותר, לאחר שהפעילות הציונית התפתחה והיישוב גדל. בשנות השלושים הוקמו לראשונה לאורך חוף הים יישובי דייגים כגון גליל ים ליד הרצליה, משמר הים על יד עכו, נווה ים ועין הים ליד עתלית, שדות ים ליד קיסריה, חולתא על שפת אגם החולה ועין גב על חוף הכינרת, שהיו בסיס חשוב להתפתחות ענף הדיג בארץ.¹⁰⁹ גם המאמצים של הוועדה לייסד חברות ספנות ולרכוש אנייה ראשונה היו מוקדמים מדי. הקמת חברת ספנות לאומית נדחתה לעוד שנים רבות מאוחר יותר עד להקמתה של 'צים' (Zim Israel Navigation Co. Ltd.) – חברת השיט הישראלית בע"מ, בשנת 1945.¹¹⁰ בית הספר הימי למקצועות הים הוקם ליד הטכניון בחיפה בשנת 1938 ומוזיאון ימי הוקם בחיפה בשנת 1946, לאחר מלחמת העולם השנייה.¹¹¹ באותה שנה נרשם גם ציון דרך משמעותי במחקר הימי של הארץ עת נוסדה בחיפה התחנה לחקר הדיג הימי, כמוסד משותף למחלקת הים של הסוכנות היהודית ולחי"ל.¹¹² ועדת המים שיזם והנהיג מאיר גורביץ הייתה לחלוץ הרעיוני, ובמידה רבה הקול המבשר על העצמאות הימית הציונית בארץ ישראל בעת החדשה, בטרם זו מומשה.

109 לדוגמת מקומם של יישובי הדייגים בביסוס ההתיישבות הימית כפי שבאה לידי ביטוי בהתיישבות היהודית בכנרת במחצית השנייה של שנות השלושים ראו, כהן-הטב ולויה, **מסכסוך מקומי לעימות לאומי**.

110 ירקוני, **הים**, עמ' 221.

111 'זבה', 'המוזיאון הימי בחיפה, מיסודו של החבל הימי לישראל', ים, אוקטובר-נובמבר 1946, עמ' 15-17.

112 'עם הקמת התחנה לחקר הים והדיג', ים, פברואר 1946, עמ' 2; שמואל טולקובסקי, 'המחקר הימי הארצישראלי ועתידו', שם, מארס 1948, עמ' 6-8; ה' ליסנר, 'מפעולותיה של התחנה לחקר הדיג הימי בחיפה', שם, מאי 1948, עמ' 14-15. אגודת חבל ימי לישראל (חי"ל) (Israel Maritime League) הוקמה בשנת 1937 במטרה להחדיר את התודעה הימית ולסייע חומרית בהכשרה ימית בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. ירקוני, **הים**, עמ' 115-117; צדוק אשל, **המערכה לכיבוש הים: תולדות החבל הימי לישראל (החי"ל)**, תל-אביב 1996.

